

Ο ΨΥΧΑΡΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΔΕΕΣ

Ξέρουμε πώς ο Ψυχάρης, παιδί ακόμη, εγκαταστάθηκε στη Γαλλία κ'έκει φυσικά πήρε την πνευματική του διαμόρφωση¹. Σε ηλικία μόλις τριάντα ενός χρόνων, το 1885, διορίζεται καθηγητής της βυζαντινής φιλολογίας στη Σχολή Ἀνωτέρων Σπουδῶν τοῦ Παρισιοῦ καὶ σχετίζεται στενά με τοὺς ἐκλεκτότερους ἐπιστημονικούς καὶ γενικότερα πνευματικούς κύκλους τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας, ἐνισχυμένος στὸ πεδίο αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὸ γάμο του με τὴν κόρη τοῦ Ρενάν, πού τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βρίσκεται στὸ ἀποκορύφωμα τῆς πνευματικῆς του ἀκτινοβολίας.

Ὁ Ψυχάρης, φλογερὴ καὶ μαχητικὴ φύση, ἔπως τὸ ἔδειξε, νέος ἀκόμη, με τὴ ρηξικέλευθη πρωτοβουλία του νὰ ἀνακινήσῃ καρποφόρα τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα, δὲν ἀνῆκε στοὺς διανοουμένους πού ζοῦν ἀποκλειστικὰ ἀφοσιωμένοι στὸ ἐπιστημονικὸ τους ἐργαστήριον. Ὅχι: μόνο ἀπὸ νωρὴς μπόρεσε νὰ διαμορφώσῃ τὸν ἑαυτό του σὲ ὑπεύθυνη πνευματικὴ προσωπικότητα με ξεκαθαρισμένες ἰδέες στὸ θρησκευτικόν, τὸ πολιτικὸν καὶ τὸ κοινωνικὸν πεδίο, ἀλλὰ καὶ δὲ δίστασε, ὅταν μιὰ βαθύτερη, ἐσωτερικὴ φωνή, τοῦ τὸ ὑπαγόρευε, νὰ καταπιαστῇ με ζητήματα πού παρουσίαζαν γενικότερο ἐνδιαφέρον καὶ ἔπρεπε νὰ συγκινοῦν πλατύτερες κοινωνικὲς μάζες. Καὶ ἀκριδῶς σκοπὸς τοῦ μελετήματος τούτου εἶναι νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἰδεολογικὴ διαμόρφωση καὶ ἐξέλιξη τοῦ Ψυχάρη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού, μαθητὴς ἀκόμη, ζητᾶ νὰ βρῇ λύση στὶς μεταφυσικὲς του ἀγωνίες ἕως τότε πού, ἠλικιωμένος πιά, στὰ χρόνια τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, κλονίζεται βαθιὰ στὶς ἐσώτερες πεποιθήσεις του καὶ ζητᾶ ξανά νὰ κηρύξῃ τὴ νέα του πίστη. Ἔτσι τὸ μελέτημα τούτο θὰ ἐξετάσῃ στὸ πρῶτον κεφάλαιον τὸν ἰδεολογικὸν κόσμον τοῦ Ψυχάρη, ὡς τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, στὸ δεύτερον

¹ Με τὴν ἐπίδραση τοῦ γαλλικοῦ περιβάλλοντος στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητάς τοῦ Ψυχάρη ἀσχολοῦμαι σὲ εἰδικὸ μελέτημα με τὸν τίτλον «Ἡ πνευματικὴ διαμόρφωση τοῦ Ψυχάρη ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ταξιδιοῦ». Κεφάλαια τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἔχουν ἤδη δημοσιευθῆ ἰσὺς περιοδικὸν «Ἀγγλοσλληνικὴ Ἐπιθεώρηση», Σεπτ. - Ὀκτ. 1949, ἀρ. 6, σ. 198 - 203 καὶ ἐντὶς *Mélanges offerts à Octave et Melpo Meliet*, Ἀθήνα 1951.

τὴν ἰδεολογικὴν του μεταστροφή, μετὰ τὸν πόλεμο τοῦτο καὶ τέλος στὸ τρίτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς στάσης τοῦ Ψυχάρη ἀπέναντι στὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη, στάση ποὺ ἄμεσα ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε πολιτικοκοινωνικὴ ἰδεολογικὴ τοποθέτησή του. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι θὰ ἐξετασθῇ ὁ ἰδεολογικὸς κόσμος τοῦ Ψυχάρη μέσα στὸ γενικώτερο πλαίσιο τῶν ἰδεῶν στὴ Γαλλία στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ περασμένου καὶ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ δικοῦ μας αἰῶνα. Ἔτσι, νομίζω, θὰ διαφωτιστοῦν καλύτερα ὀρισμένες πλευρὲς τῆς προσωπικότητος τοῦ Ψυχάρη ποὺ συχνὰ μένουν σκοτεινὲς στὸν Ἑλληνα μελετητὴ τοῦ ἔργου του.

Α. Ο ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΨΥΧΑΡΗ ΩΣ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Ἦδη ἀπὸ τὰ μαθητικὰ του χρόνια ὁ Ψυχάρης ἔχει τὴν τάση νὰ προσαρμοστῇ στὶς ὕλιστικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του. Νέον ἀκρόμη, στὰ 1875, τὸν ἀπασχολοῦν μεταφυσικὰ προβλήματα· σὲ ποίημά του μάλιστα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης¹ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει «νὰ ἀποφεύγῃ κάθε δόγμα καὶ κάθε μυστήριον»². Πιστεύει συνάμα ὅτι «ὁ καθένας ὑπηρετεῖ ἕναν θεὸ ποὺ ὁ ἴδιος τὸν ἐπλασε». Ἔτσι, σιγά-σιγά ὀδηγεῖται ὁ Ψυχάρης στὴν ἄρνηση τῆς θρησκείας καὶ τοῦ κοινωνικοῦ τῆς προσωρισμοῦ. Ἀργότερα, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς ριζοσπαστικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες τῆς ἐποχῆς του, ἐκδηλώνεται φανατικὸς δημοκρατικὸς μὲ μιὰ γενικώτερη κοινωνικὴ κοσμοθεωρία καὶ μιὰν ἐκδηλῆ καὶ συνειδητὴ ἀντικληρικοφροσύνη. Ἐχοντας λοιπὸν ριζοσπαστικὲς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις καὶ συνάμα ἕναν χαρακτηριστὰ μαχητικὸ, πιστεύοντας ἀπόλυτα στὴν ἰδεολογία του καὶ ἀκόμη ἐμπιστευμένος ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι ὁ διανοούμενος ἔχει ὑποχρέωση νὰ δρά κοινωνικά, εὐκόλως ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν περίφημη «Ἐπίθεση Dreyfus» καὶ κατατάσσεται στοὺς στρατευομένους τῆς. Εἶναι φανερὸ ὅτι μέσα ἀπὸ τὸ πρῶτο τῶν ἰδεῶν του αὐτῶν θὰ ἀντικρύσῃ καὶ τὸ ἔργο τῆς ἠθικῆς καὶ τὸ ἔργο τῆς ἐπιστήμης.

Στις ἰδέες τοῦ Ψυχάρη μέσα στὴν περίοδο τῆς ὀριμότητός του (1880-1914) μᾶς κατατοπίζουν ἐξαιρέτως καὶ ἄλλα δημοσιεύματά του,

¹ Le Crime du poète, Paris 1913, σ. 39-40.

² Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ γαλλόφωνα δημοσιεύματα τοῦ Ψυχάρη καταχωροῦνται ἐδῶ σὲ δική μου μετάφραση. Τὶς περισσότερες φορές τοὺς γαλλικοὺς τίτλους του τοὺς παραθέτω στὴν πρωτότυπη γλωσσικὴ τους μορφή. Μόνον ὅταν πρόκειται γιὰ σύντομο δημοσίευσμά του ποὺ καταχωρεῖται ἀκέρατο (ἔπως λ. χ. στὴν περίπτωση γράμματός του πρὸς τὴν ἐφημερίδα «Le Temps» τοῦ Παρισιῶ), τὸ παραθέτω στὴ γλῶσσα ποὺ γράφηκε ἀπὸ τὸν Ψυχάρη.

ἀλλὰ κυρίως οι μελέτες του «Une parole de Socrate» και «Réflexions sur la science et la morale»¹, καθώς και τὸ ἐντελῶς θεωρητικὸ περιεχομένου μυθιστόρημά του «La Croyante» (1899).

Ὁ Ψυχάρης θά διατηρήσει τις ιδέες του αὐτὲς σ' ἐλόκληρη τὴν περίοδο τῶν ὀρίμων χρόνων του. Τὰ παιδιὰ του θά ἀνατραποῦν μέσα στὸ κλίμα τῶν ιδεῶν του αὐτῶν. Ἡ μεταστροφή ὁμοίως τοῦ γιοῦ του Ἐρνέστου στὸν καθολικισμό, ὁ θάνατος και τούτου και τοῦ ἄλλου του γιοῦ, τοῦ Μιχάλη, στὸ πεδίο τῆς τιμῆς στὸν πρῶτο παγκόσμιος πόλεμος, καθώς και ἡ νέα ἀτμόσφαιρα ποὺ με ἀφορμὴ τὸν πόλεμο ἐκείνο δημιουργεῖται στὴ Γαλλία, τὸν κάνουν νὰ ἀπαρνηθῆ, τώρα τις παλιότερες φιλοσοφικές και κοινωνικοπολιτικές πεποιθήσεις του και νὰ γίνῃ συντηρητικός. Θά ἀναθεωρήσει τώρα τὸν παλιὸ θαυμασμό του πρὸς τὴ γερμανικὴν ἐπιστήμη και συνάμα με εἰδικὸ δημοσίευσμά του θά ἐξετάσει και θά κρίνῃ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου του πεθεροῦ, τοῦ Ρενάν, ποὺ ἄλλοτε ἀνεπιφύλαχτα τὸ θαύμαζε.

Ἄλλ' ἄς ἐρευνησῶμε τὴ διαμόρφωση τοῦ ιδεολογικοῦ του κόσμου, ἀναλύοντας πρῶτα τις θρησκευτικές και ἔπειτα τις κοινωνικοπολιτικές του ιδέες και μελετώντας τέλος τὴν ἀνάμειξή του στὴν Ἰσθόση Dreyfus, ποὺ τόσο τὸν συγκίνησε.

1. Οἱ θρησκευτικές ιδέες τοῦ Ψυχάρη.

Ὅπως ἤδη εἶπαμε, ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια ὁ Ψυχάρης ἐγνώρισε μεταφυσικές ἀνησυχίες. Ὁ ἴδιος μᾶς ὁμολογεῖ: «πὺς ἔταν ἦταν παιδί, λίγο ἔλειψε νὰ ὀδηγηθῆ στὸν καθολικισμό και στὸ ἱερατικὸ στάδιο. Ἡ μεταστροφή τοῦ γιοῦ του Ἐρνέστου, κατὰ τὰ ἴδια του τὰ λόγια (Σ. π.), τοῦ θυμίζε: τὴ δική του τὴν πίστη, «μιά πίστη ποὺ βιάδιζε στὰ κύματα ἀπάνω, μιά πίστη ἀποστολική, ὀταν με τὴν ἐπίδραση ἑνὸς μεγάλου δαμνικανοῦ» θέλησε νὰ γίνῃ ἱερωμένος σὲ ἡλικία δεκαῆξι χρόνων. Χωρὶς ἄλλο τις δικές του θρησκευτικές κρίσεις τῶν παιδικῶν και τῶν ἐφηβικῶν χρόνων ὑπαινίσσεται ὁ Ψυχάρης, ὀταν στὸ μυθιστόρημά του «La Croyante» (1899), σ. 22-4, μᾶς παρουσιάζει, τὸ μικρὸ Pierre Eylli, δεκατεσσάρων χρόνων, νὰ ἐξομολογῆται: στὸν «αυσιόπιστο»: «*Hâtez vous, j'ai des amfibolies*». Ἄλλὰ χαρακτηριστικὸ εἶναι: και τοῦτο: ὅτι: και πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξομολόγηση αὐτή, ἔταν τὸ παιδί:

¹ Οἱ δύο αὐτὲς μελέτες καταχωρήθηκαν στὸ γνωστὸ βιβλίο τοῦ Ψυχάρη «*Intime de la Grèce*», 1895, σ. 25-56. Εἶχαν δημοσιευτῆ πρῶτύτερα στὴ «Nouvelle Revue» με διαφορετικὸ τίτλο.

² *Jean Psichari, Ernest Renan, Jugements et Souvenirs*, Paris, Les Éditions du monde moderne, 1925, σ. 281.

είχε και τότε καταφύγει στον ίδιο δομινικανό και του διατύπωνε τις ανησυχίες του, ο δομινικανός ύψωνε τα βλέμματα στον ουρανό και του έλεγε :

— "Ολ' αυτά δέν είναι τίποτα, τίποτα, διαν πιστεύη κανείς.

Ο μικρός Πέτρος υποχωρούσε και κυριευόταν από τή σκέψη να γίνη ίερωμένος. Ούτε είχε βρει τήν εποχή αυτή καμιάν έναντίωση από τò περίφημο βιβλίο του Ρενάν « Η ζωή του Χριστού », πού τò είχε τότε διαβάσει. Κι' αυτό γιατί ; Ίδου τὰ λόγια του Ψυχάρη στο μυθιστόρημα τούτο, σ. 25, πού μάς εξηγούν τò περίεργο ίσω; γεγονός : « Τò βιβλίο αυτό δημιουργούσε μιὰ θεία ατμόσφαιρα. Ο Ήτερος, πού τò κριτικό του πνεύμα, ό,τι και να γινόταν, τò ένοχλούσαν τὰ σκοτεινά σημεία, ιά αντιλογικά στοιχεία μιās θεωρίας, έβλεπε μέσα στο καινούργιο αυτό ευαγγέλιο τὰ σκότη να πνίγονται μέσα στο φώς, τὰ αντιλογικά στοιχεία μονομιᾶς να εξαφανίζονται, τὲς δογματικές συζητήσεις να εγκαταλείπονται κάτι σὰ θρησκεία, ἀλλὰ χωρίς τò υπερφυσικό στοιχείο ύψωνόταν στο δικό του ορίζοντα ».

Και όμως, παρά τήν επίθυμία του να γίνη κληρικός, τὸν απασχολούν ξανά οί ἀμφιβολίες του. Έλεγε στον κάθε συμμαθητή του :

— Εἶσαι λοιπὸν βέβαιος πὸς ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὑπῆρξε ;

Πρόκειται για τήν ἐκδήλωση μιᾶς δευτέρας κρίσης πού περνᾶ ὁ μικρός Πέτρος, κρίσης πού σιγά - σιγά τὸν ὀδηγεῖ στην ἄρνηση τῆς πίστεως. Και όμως καμιά θλίψη δὲ δοκίμασε πού ἔχανε τήν πίστη του. Τὸ γκινόταν μάλιστα πὸς ἀλυσίδες ἔπεφταν γύρω του ¹.

Ὁδ μπορούσε να ὑποστηρίξη κανείς ὅτι τὰ λεπτομερειακὰ αὐτὰ γεγονότα δὲν ἀνταποκρίνονται ἀπόλυτα στὴ ζωή τοῦ Ψυχάρη. Ξέρουμε όμως πὸσο ὁ Ψυχάρης ἀγαπούσε τήν αὐτοεξομολόγηση και πὸσο στὴ λογοτεχνική του δημιουργία με ἀγάπη ἐμπνεόταν ἀπὸ τήν ἀτομική και τήν οἰκογενειακή του ζωή, ὅσο κι' ἂν, ὅπως εἶναι φυσικό, συχνὰ ἀλλοίωνε τὰ γεγονότα αὐτὰ, ἔταν ἔτα χρησιμοποίησε στὴ λογοτεχνική του δημιουργία. Δὲν μπορούμε λοιπὸν παρά να δεχτοῦμε ὅτι ἡ θρησκευτική ζωή και οἱ θρησκευτικές κρίσεις τοῦ Pierre Eyli ἀνταποκρίνονται σὲ κάτι πού και ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης τὸ εἶχε ζήσει στὰ παιδικὰ του χρόνια—ἀδιάφορο ἂν κάτω ἀπὸ ἕμοιες ἢ λίγο διαφορετικές συνθήκες. Δὲν εἶναι ἴσως περιττὸ να ὑπενθυμίσω ὅτι και ἕλλη γενικώτερα ἢ φυσιογνωμία τοῦ Pierre Eyli και ἄλλίως θυμίζει συχνὰ τὸν ἴδιο τὸν Ψυχάρη.

Ἦστερ' ἀπ' αὐτὰ εἶμαστε, νομίζω, ὑποχρεωμένοι να δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπιθυμία του ἢ τουλάχιστο τὸ ὅτι δέχτηκε να τὸν παρουσιάσουν στο

¹ La Crovante, σ. 26, 27

Ρενάν καὶ τὸ ὅτι ἐπιζήτησε νὰ πλησιάσῃ στὸ περιβάλλον του τόσο πού νὰ μπορέσῃ νὰ γίνῃ καὶ γαμπρὸς τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, εἰς αὐτὰ μαρτυροῦν πῶς καὶ θεωρητικὰ καὶ ψυχικὰ ἦταν παρασκευασμένος γιὰ νὰ ἀφροσιωθῇ στὶς ἰδέες πού ἀργότερα μὲ τόση πίστη, μὲ τόσο πάθος θὰ διακηρύξῃ. Ἡ κόρη τοῦ Ρενάν, πού θὰ γίνῃ γυναῖκα του, φέρνει μαζί τῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεγάλο θαυμασμὸ πρὸς τὸν πατέρα τῆς, καὶ ἔλο τὸ δικό του—ὅσο τῆς εἶναι δυνατό—ιδεολογικὸ κόσμον. Ἐπιζητεῖ μάλιστα ἢ ἐξαιρέτη αὐτὴ γυναῖκα, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης συχνὰ ὁμολογεῖ, νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ πατέρας τῆς σὲ κάθε τῆς ἐκδήλωσι. Ἰδοὺ δύο στίχοι τοῦ Ψυχάρη ἰ χαρακτηριστικοὶ τῆς ἰδεολογίας τῆς στὸ θρησκευτικὸ ζήτημα. Τοὺς ἀπευθύνει ὁ ἴδιος στὴ γυναῖκα του σὲ ποίημα μὲ τὸν τίτλον: «A la chère Grande» (1910):

*Tu regardes les dieux sans foi, mais sans offense,
Et le ciel rûle avec ton sourire charmant.*

Ἄλλὰ ποιὲς εἶναι: οἱ ἀποκλειστικὰ δικές του ἰδέες στὸ θρησκευτικὸ ζήτημα; Ὁ Ψυχάρης δὲ φλέγεται καθόλου ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ ὑψώσῃ τὰ μάτια του στὸν οὐρανόν. Μένει ἱκανοποιημένος ἂν ἔχῃ τὴν ἱκανότητα νὰ παρατηρῇ καὶ νὰ μελετᾷ τὴ γῆ. Γιὰ νὰ μεταχειριστώ τὴν ἴδια τὴν ἔκφρασή του, γιὰ νὰ μεθύσῃ μὲ τὸ κρασί τῆς ζωῆς δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ καμιά μεταφυσική¹. Ὁ δικός του παράδεισος βρισκεται: πάνω στὴ γῆ, γιὰτι πάνω στὴ γῆ ὁ Ψυχάρης ἀναζητεῖ καὶ βρίσκει: καὶ φριχτά, ἀλλὰ καὶ θεσπέσια πράγματα.

Κατὰ τὸν Ψυχάρη, εἴτε ἀπὸ φόβον εἴτε ἀπὸ ἀνάγκη, τρυφερότητας ἕνα μέρος τῶν ἀνθρώπων ἔχει πάντα ἀνάγκη ἀπὸ κάποιον στήριγμα σὲ στιγμὲς λιποψυχίας. Γι' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ ὁ ἴδιος ἐκεῖνο πού ὁ Ψυχάρης ὀνομάζει τὴ χίμαιρά του καὶ ἀναγνωρίζει κατόπιν πραγματικὴ ὑπαρξὴ σ' αὐτὸ του τὸ δημιούργημα. Γιὰ τὸν Ψυχάρη, ἢ θρησκευτικὴ ἰδέα δὲν εἶναι ἀπὸ τίς βασικὰ ἀνθρώπινες καὶ γι' αὐτὸ πιστεύει: ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους θὰ ἀπαλλαγῶν κάποτε ἀπὸ τίς ἰδέες αὐτές. Τοὺς ἀθέους τοὺς θεωρεῖ γνήσιους μαθητὲς τοῦ Σωκράτη. Ἀκόμη καὶ γιὰ τίς ἀληθινὰ θρησκευτικὲς φύσεις πιστεύει: πῶς, ἔταν διαπιστώσουν ὅτι: ὁ οὐρανὸς ἀδυνατεῖ νὰ ἀνακουφίσῃ τὴν ἀνθρώπινη δυστυχία, θὰ ὀδηγηθοῦν στὴν ἀνθρώπινην ἀγάπην.

Τόσο πολὺ ἀπασχολεῖ τὸν Ψυχάρη τὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα ὥστε γιὰ νὰ τὸ ἐξετάσῃ θὰ γράψῃ ἕνα μυθιστόρημα σὰ ὄριμα χρόνια του:

¹ Le Crime du poète, σ. 115.

² Autour de la Grèce, σ. 27.

«La Croyante» (1899). Στόν πρόλόγόν του μάς διακηρύσσει: ὅτι ἔγραψε τὸ μυθιστόρημα τοῦτο χωρὶς καμιά προκατάληψη. Ὁ Ψυχάρης θέλει νὰ πείσῃ τὸν ἀναγνώστη του πὼς ἡ πίστη στὴ θρησκεία δὲν κρύβει καμιά δύναμη, πὼς ἡ δύναμη ἐδρεύει τοῦ λοιποῦ στὴν πράξιν, μέσα στὴν ἀνθρώπινη δραστηριότητα. Στὸ μυθιστόρημα αὐτὸ μάς παρουσιάζει: τὸ χριστιανισμὸ νὰ καταλήγῃ στὴν ἐγκατάλειψιν κάθε δικαιοσύνης, κάθε οἴκου καὶ νὰ γίνεταί ἕνα ἀπλὸ ὄργανο μιᾶς πολιτικῆς οὐμάδας. Ἐμφανισθέντα μὲ μεγάλο πάθος γράφει: τὰ ἀκόλουθα ὁ Ψυχάρης στόν πρόλογον τοῦ βιβλίου του (σ. VIII-IX): «Ἐπειδὴ ἦσαν κανεὶς «καλῶς σκεπτόμενος» (*bien pensant*), δὲν ἦσαν ἐποχούμενος νὰ εἶναι καλός! Ἐπειδὴ πῆγαιναν στὴν ἐκκλησία, ἦσαν ἐναντίον τῶν θυμίων. Ποδοπατοῦσαν τοὺς ἀδύνατους, ἐλάτρευαν τοὺς δυνατούς, ἐπειδὴ αὐτοκαλοῦνταν ὀπαδοὶ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ θρησκεία, συνεχίζει, ἔγινε ἀντιδραστικὴ· δὲν ὑπάρχει πιά θρησκεία μὲς στὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων».

Κρίνοντας τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ τὸν «Ἀφοροσμένο» τοῦ Καρκαβίτσα¹ ἐκμεταλλεύεται τὴν εὐκαιρίαν τοῦ τοῦ παρουσιάζεται: νὰ χτυπήσῃ, πλῆγια ἔστω, τὸ γαλλικὸ μυστικισμὸ τῆς ἐποχῆς, γιατί μέσα σ' αὐτὸν βρίσκει πολλὴν μὲν καὶ ἰδίως «φιλολογία».

Στὴν «Croyante», σ. 30-1, χαρακτηριστικὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ ἀναπτύσσονται ἐκεῖ εἶναι: ἡ ἐξῆς στιχομυθία τοῦ Φρειδερίκου μὲ τὸν Pierre Eyli:

— Ἦθελα νὰ ξέρω ἂν ἡ θρησκεία εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ κἀνῃ κανεὶς τὸ καλόν.

— Λέ φανιάζομαι, ἀποκρίνεται ὁ Pierre Eyli, ὅτι ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ ἕνα ἐμπόδιον. Αὐτὸ ἐξαορτᾶται ἀπὸ τὸ χαρακτῆρα τοῦ καθενός.

Ἄλλου πάλι (σ. 31) στὸ στόμα τοῦ Pierre Eyli τοποθετοῦνται τὰ παρακάτω λόγια: «Ἄν θέλωμε νὰ εἴμαστε ἀμερόληπτοι, εἶναι δίκαιο νὰ ποῦμε πὼς δὲν ξέρομε τίποτα, μιὰ καὶ δὲν ἔγινε ἀκόμη ἡ δοκιμὴ ἀνάμεσα στὴ θρησκεία καὶ στὴν ἀπουσία τῆς θρησκείας. Θὰ ἰδῆς ἴσως ἀργότερα ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καιαντὶ πρόβλημα καθαυτὸ κοινωνικόν, θέλω νὰ πῶ πρόβλημα οἰκονομικόν».

Τὸ Θεό, τοῦ τὸν ἀπομακρύνει ὁ Ψυχάρης ἀπὸ τὴν κοινωνίαν του, ἔρχεται: νὰ τὸν ἀντικαταστήσῃ ὁ νόμος τῆς ἀγάπης, τοῦ εἶναι ὁ κοινὸς νόμος. Τοῦ νόμου αὐτοῦ παράβαση ἀποτελεῖ τὸ κακόν. Ἄλλωθις ὁ κόσμος δὲ θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξῃ. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἴμαστε καμωμένοι γιὰ τὴν ἀπομόνωση καὶ τὴ μοναξιά, ὑφίσταται ἡ ἀγάπη τῶν μὲν πρὸς τοὺς δὲ (σελ. 32-33). Ὁ Ψυχάρης δὲν ἐπιδοκιμάζει καθόλου τὸ γε-

¹ Autour de la Grèce, τ. 13-23.

γονός νὰ ἀφήγη κανεὶς τὴ φροντίδα τῶν ποιῶν καὶ τῶν ἀμοιβῶν στὸ Θεό· καὶ τοῦτο γιατί ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ δρᾷ στὸ πεδίο αὐτὸ ζητῶντας νὰ θεραπεύσῃ τὴν ἀδικία. Πιστεύει μάλιστα πῶς τὸ αἶσθημα τῆς ἰσότητος καὶ τῆς δικαιοσύνης τὸ καλλιεργεῖ καὶ τὸ ἀναπτύσσει ἢ ἀπιστία στὸ Θεὸ καὶ ἡ πίστη στὸν πλησίον¹.

Τὴ θρησκεία τὴ βλέπει σὰ μιὰν ψευτιά ὁ Ψυχάρης καὶ νομίζει ὅτι: σὰν ψευτιά δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀποκαλυφθῇ μιὰ μέρα. Τὸ αἰώνιο εἶναι: γιὰ τὸν Ψυχάρη ἡ οἰκουμένη καὶ οἱ νόμοι τῆς, ὁ ἄνθρωπος καὶ οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι. Ἐκεὶ βρῖσκεται τῶν ἀνθρώπων ἡ σωτηρία².

Τὸν Ψυχάρη τὸν μεθᾶ ἡ νέα πίστη, ἡ πίστη χωρὶς Θεό. Αὐτὴ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη του, πού μᾶς δίνει πληθώρα ἀπὸ δυνάμεις³. Οἱ δυνάμεις πού ὡς τώρα κρατιοῦνταν ἀπὸ τὴ θρησκεία βρῖσκουν σήμερα μιὰ νέα διέξοδο, μιὰ νέα χρησιμοποίησι⁴.

Ὁ Ψυχάρης διατυπώνει καὶ συγκεκριμένες κατηγορίες κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Καὶ πρῶτα-πρῶτα ὅτι ξεχωρίζει τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν ψυχὴ καὶ διαταράσσει τὴν ἁρμονία πού τὰ δύο τοὺς συγκροτοῦν ἀποτελῶντας μαζὶ ἓνα σύνολο⁵. Τὴν ἱκανοποίησι, τοῦ χριστιανοῦ στὸν Παράδεισο τὴν βλέπει σὰν τερατώδη ἐγωισμό, ἀφοῦ ἔτσι τὸ ἄτομο δὲ ζῆ παρὰ γιὰ τὴν ἀτομικὴ του εὐτυχία, πού συγχέεται μέσα στὴ θεία εὐτυχία⁶.

Τῆς θρησκευτικῆς του πεποιθήσεως ὁ Ψυχάρης τὶς διακήρυξε καὶ σὲ πολλοὺς στίχους του ἀπὸ κείνους πού μὲ τὸν τίτλο «Le Crime du Poète» συγκέντρωσε σὲ τόμο τὸ 1913. Ὁ Ψυχάρης δὲν πιστεύει παρὰ στὴν ὕλη πού βλέπει.

*Crois, ô ma joie, à la lumière,
Crois à tout ce que voient les yeux.
Nul n'a eu de cause première,
Ni sur terre ni dans les cieux.*

(Le Crime, σ. 81-82)

Δὲν τὸν ἐνδιαφέρει: παρὰ μόνον ὁ πλανήτης πού μέσα σ' αὐτὸν τοῦ δόθηκε νὰ ζήσῃ καὶ πού τὸ βιβλίον του τὸν ἐδίδαξε νὰ αἰσθάνεται⁷.

Ἡ πίστη στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς εἶναι ξένη στὸν Ψυχάρη. Ὁ ἄνθρωπος πεθαίνει.

*... avec mon corps mourra mon âme,
Comme au foyer meurt une flamme.*

(Le Crime, σ. 88)

¹ La Croyante, σ. 273. ² Ἀστ. σ. 165. ³ Ἀστ. σ. 307. ⁴ Ἀστ. σ. 131. ⁵ Ἀστ. σ. 285. ⁶ Ἀστ. σ. 289. ⁷ Βλ. τὸ ποίημά του: *Ma planète*, Le Crime, σ. 128-9.

Στὰ μάτια τοῦ Ψυχάρη μόνο τοῦ ἀπιστοῦ τὸ ὄνειρο μπορεῖ νὰ πετάξῃ παντοῦ, ἐνῶ τοῦ πιστοῦ ἢ φαντασία καὶ ἢ ποίηση ἔχουν περιορισμένους τοὺς χώρους ὅπου μποροῦν νὰ κινηθοῦν. Ἀπευθύνεται στὸν πιστὸ καὶ τοῦ λέει :

*Foi, prêtre, dogme, tout l' érie.
 Ton rêve pourrait être impie.
 Coupe-lui ses deux ailes d'or.*

(Le Crime, σ. 99)¹

Ὁ Ψυχάρης ἀγαπᾷ μὲ πάθος τὴ ζωὴ· γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ὑπερπέραν δὲν τοῦ δίνει παρὰ πένθος καὶ φόβο.

Στὸ κήρυγμά του φέρνει πρότυπο τὸν Ἅγιον Φραγκίσκο τῆς Ἀσίζας :

*Sojourns comme le Saint d'Assise,
 On voit par ce cœur génial
 Que pour adorer l'idéal
 Il n'est besoin d'aucune église.*

(Le Crime, σ. 121)

Κατηγορεῖ συνολικὰ ὅλους τοὺς χριστιανούς ὅτι κάνουν θόρυβο καὶ πολεμική· ὅτι ἔχουν μεταβληθῆ σὲ «coterie» («Pourquoi tourner en coterie cette haute religion?») ὅτι ἀνακατεύουν τὴν πολιτικὴν στὰ ἔργα τους. Καταδικάζει τὴν ἀποκλειστικότητα τοῦ καλλιέργου καὶ τὴν πίεση τοῦ ἀσκού. Τέλος προσθέτει :

*Vous récolterez la tempête
 Si c'est le vent que vous semez.
 Vous crierez alors à tue-tête
 Que vous êtes les opprimés.*

(Le Crime, σ. 82-3)

Μαχητικὸς εἶναι ὁ Ψυχάρης καὶ στὸ ποίημά του «Protestants cléricaux». Τοὺς ἀντιπάλους του τοὺς χαρακτηρίζει «σιτεὰ καὶ κοπιόθωρα μυαλά», πεισματάρηδες «comme une mule» :

*Hurlant, dans leur couloir et dans leur cécité,
 Sitôt qu'il souffle, pour employer la formule,
 Le vent de la justice et de la vérité.*

(Le Crime, σ. 86-7)

¹ Πβ. καὶ τὸ ποίημά του *Dialogue*, Le Crime, σ. 99-100.

² Βλ. τὸ ποίημα *Pour donner*, Le Crime, σ. 80-81.

Μολοντί ἐλέγχει τὴ μαχητικότητα τῶν ἀντιπάλων του ὁ Ψυχάρης, δὲν εἶναι ὁ ἴδιος λιγώτερο μαχητικὸς ὅταν πρόκειται νὰ ὑπερασπίσῃ τὴς πεποιθήσεις του καὶ νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴς προσπάθειες τῶν ἀντιθέτων. Στὸ στόμα τοῦ Frédéric στὴν «Croyante», σελ. 150, θέτει τὰ ἐξῆς: «Ἄς κηρύξωμε τὴν ἀνάγκη τῆς ἀποστολῆς μας, ὡς πάμε οἱ πολίτες καὶ σὰ χωριά. Ἄς διεισδύσωμε ὡς τοὺς ἀγρούς. Αὐτοὶ ἀλληλοβοηθοῦνται, εἶναι ἀλληλέγγυοι. Ἄς εἴμαστε καὶ ἐμεῖς ἀλληλέγγυοι σὰν αὐτοὺς. Ἄς γίνωμε «confrérie».

Δυσμενῆ βλέπει τὴν ἐπίδραση τῆς Ἐκκλησίας: «σιμιοῦει σὰ μυαλὰ μέσα τὴν πηγὴ τῆς κριτικῆς καὶ εἴκολα κατόπι τὰ φουσκῶντι μὲ κάθε λογῆς μύθους», ὀργανώνοντας παράλληλα τὴν ἐκστρατεία κατὰ τῶν ἐλευθέρων τεκτόνων, τῶν διαμαρτυρομένων καὶ τῶν Ἑβραίων.

Τὴν κίνηση τῶν δημοκρατικῶν καθολικῶν, ποὺ παρουσιάζεται στὴ Γαλλία στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ περασμένου αἰῶνα², δὲν τὴ βλέπει μὲ εὐνοϊκὸ μάτι ὁ Ψυχάρης. Νομίζει ὅτι ἀπὸ τὴν κίνηση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι εὐχαριστημένοι οἱ γνήσιοι «πιστοί», εἴτε καθολικοὶ εἶναι εἴτε ἄθεοι. Τὴν κατεύθυνση αὐτὴ κατὰ τὸν Ψυχάρη τὴν ἀκολουθοῦσιν ἄλλοι ἀπὸ συμφέρον, ἄλλοι ἀπὸ μαλθακότητα, οἱ περισσότεροι ὅμως ἀπὸ νομιπισμὸ. «Ἀπὸ τὴν ἀνοχὴ ποὺ ἐδειχναν στὴν ἀρχή, μᾶς λέει ὁ Ψυχάρης³, ἐρχόνταν στὴν κρυφὴ ἀδιαλλαξία (demi-tolérance). Ἡ ὑπερόβουλη σκέψη τῆς προσχώρησης στὴ δημοκρατία δειχνόταν στὴν πραγματικὴ τῆς μορφῆς, ὑπερόβουλη σκέψη μόνο καὶ μόνο γιατί στηριζόταν πάνω σὲ πνεύματα ἀπλοϊκά, πολὺ ἀπλὴ καὶ πολὺ κλασσικὴ στὴν πραγματικότητα, γιατί τὸ ἔργο τῆς ἀπέβλεπε νὰ θέσῃ σὲ ἐφαρμογὴ ἓνα παμπάλαιο σῆμα: σὲ ἀγκαλιάζω, ἀλλὰ γὰ νὰ σὲ πνίξω καλύτερα».

Ὁ Ψυχάρης κάνει βασικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν καθολικὸ καὶ τὸν κληρικὸ φρονα. — Ἀγαπημένε μου ἀββᾶ, λέει ὁ Elysi σ' ἓναν ἐρωτημένο, στὴν Croyante, σ. 168, ὡς ἀγαπῶ γιατί εἶστε καθολικὸς χωρὶς νὰ εἶστε κληρικὸ φρονας.

Καὶ στὸ ἄλλο του μυθιστόρημα, ποὺ ἀπηχεῖ τὴς ἀντιλήψεις του στὴ δεύτερη περίοδο τῆς ζωῆς του, τὴς ἀντιλήψεις του μετὰ τὸ 1914, δηλ. στὴ «Sœur Anselmine», παρουσιάζει μὴ προχωρημένη, ὅπως τὴ λέει, νεότητα, μὴ νεότητα ριζοσπαστικὴ ποὺ βλέπει στὸ Χριστὸ τὸ μάρτυρα, τὸν ἠθικοδιδάσκαλο, καμιά φορὰ τὸ «λυτρωτή». τὴς περισσότε-

¹ La Croyante, σ. 211.

² Βλ. J. - V. Lucattillon, Le problème religieux en France sous la Troisième République. [L'œuvre de la Troisième République par Jean Benoit-Lévy, κλπ., Montréal, [1945], σ. 77].

³ La Croyante, σ. 194.

ρες φορές τῆ «θεία προσωπικότητα», πού τὴν ἔκαμε δημοφιλή τὸ ἔργο τοῦ Ρενάν. Οἱ «περισσότερο γενναϊόδωροι», κατὰ τὴ φράση τοῦ Ψυχάρη (Sœur Anselmine, σ. 29), ἀναγνώρισαν στὸ Χριστὸ μιὰ θεϊότητα χωρὶς θρησκευτικὲς συνέπειες, χωρὶς συνακόλουθο δόγμα, χωρὶς καθολικισμό. Γιατὶ ἡ νεότητα αὐτὴ εἶχε τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀντικληρικοφροσύνης. Ἐφταναν μάλιστα στὸ σημεῖο ἀπὸ θρησκευτικότητα νὰ κατηγοροῦν τὸν καλογηρισμὸ ὅτι «ἐσκότωσε κάθε γνήσια θρησκεία».

Γιὰ νὰ κατανοήσωμε βαθύτερα τὶς παραπάνω θρησκευτικὲς ἰδέες τοῦ Ψυχάρη καὶ νὰ ἐρευνήσωμε τὴ βαθύτερή τους προέλευση, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὸ γεγονός ὅτι ἡ Γαλλία, νικημένη μετὰ τὸ 1870, ἀναζητοῦσε νέες ἀρχὲς δημοκρατικοῦ τύπου. Ὁ Ναπολέοντας ὁ Γ' λίγο παλαιότερα ἀντίκρουζε μιὰν ἀντιπολίτευση ἐντελῶς ἀντικληρικόφρονη. Ἡ ἀντιπολίτευση πού τώρα μὲ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ καθεστώτος ἀνέβαινε στὴν ἐξουσία, βρισκόταν ἀντίθετη σὲ κάθε ἠθικὴ πού λίγο-πολύ θύμιζε καθολικισμό. Ἀναγκάζοταν ἔτσι ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ δεχτῆ τὴν καντιανὴ ἠθικὴ. Καὶ πράγματι ὁ καντιανισμὸς γίνεται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ ἀληθινὴ θρησκεία, ἰδίως μιᾶς ἐκλεκτῆς πανεπιστημιακῆς μερίδας¹.

Τὰ χρόνια αὐτά, δηλ. μετὰ τὸ 1880, ὁ δημοκρατισμὸς, κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ René Dumesnil², καταστὰ συνώνυμος μὲ τὸ ἀντικληρικὸ πνεῦμα. Χαρακτηριστικὴ στὸ πεδίο τοῦτο εἶναι ἡ εἰσήγησις τοῦ Spuller γιὰ τὴν ἐκπαίδευση (1879), πού ἀναπτύσσει τὴν ἰδέα ὅτι «γιὰ τὴ ζῆση τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα πρέπει νὰ τὸ ἐμπιστευτῆ κανεὶς σὲ δημοκρατικὲς ἰδέες καὶ νὰ φάη τὰ νύχια τῆς κληρικοφροσύνης». Ἀρχίζει τότε δεινὸς ἀγῶνας ἀνάμεσα σ' ὅσους ὑποστηρίζουν μὲ κάθε τρόπο τὴ λαϊκότητα τῆς παιδείας καὶ σ' ἐκείνους πού προπαγανδίζουν τὴ θρησκευτικὴ ἀγωγὴ, ἕνας ἀγῶνας πού διατηρεῖται καὶ στίς μέρες μας στὴ Γαλλία σὲ ὅλη του τὴν εὐρύτητα. Δὲν πρέπει μάλιστα νὰ λησμονηθῆ ὅτι μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα ἡ κίνησις τοῦ «ἐπιστημονισμοῦ» (mouvement scientiste), κίνησις πού τὸν ἔθρεψε καὶ τὸν διαμόρφωσε τὸν Ψυχάρη, ἔβρισκε ἀξιόλογη τροφὸδότηση, καθὼς τοποθετοῦνταν στὸ ἀντίπαλο πρὸς τὸν καθολικισμό στρατόπεδο. Ὁ Ψυχάρης μάλιστα καὶ στίς ἀρχὲς ἀκόμα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, τότε πού παρατηρεῖται μιὰ ἐπιστροφή πολλῶν Γάλλων διανοουμένων πρὸς τὸν καθολικισμό, θὰ μείνη γιὰ πολλὰ χρόνια πιστὸς στίς ἀρχὲς του· καὶ μονάχα ὁ κλονισμὸς πού

¹ Περισσότερα στὸ σημεῖο αὐτὸ βλ. στὸ βιβλίον τοῦ L. Reynaud, L'influence allemande en France au XVIIIe et au XIXe siècle, Paris, Hachette, 1922, σ. 267.

² L'époque réaliste, σ. 372.

θὰ τοῦ φέρῃ ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος, καὶ ἰδιαίτερα ὁ χαμός τῶν παιδιῶν τοῦ στόν πόλεμον αὐτόν, θὰ τὸν ἐδηγήσῃ σὲ νέες ἀντιλήψεις καὶ σὲ δικαστικὰ ἀντικρύσματα τῶν πραγμάτων.

Μιλῶντας γιὰ τὴν ἀντικληρικοφροσύνη τῶν χρόνων αὐτῶν πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ τάση μὲ δημοκρατικὴ ἢ σοσιαλιστικὰ κατεύθυνση. Ἡ μαχητικὴ μορφή ποῦ συχνὰ παίρνει στὶς ἐκδηλώσεις της ἐξηγείται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶναι μόνο οἱ ριζοσπαστικοὶ στὶς φιλοσοφικὰς τους πεποιθήσεις ποῦ ἀγωνίζονται κατὰ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ γενικώτερα οἱ δημοκρατικοί. Μέσα λοιπὸν στὴν ἀτμόσφαιρα αὐτὴ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ γιὰ νὰ κατανοηθῇ καὶ ἡ ἀντικληρικοφροσύνη, ὁ ἀντικαθολικισμὸς τοῦ Ψυχάρη. Ἐξετάζοντας μάλιστα τὶς ιδέες τοῦ αὐτοῦ δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ὁ Ψυχάρης δὲν ἀγωνίζεται τόσο κατὰ τῆς θρησκείας ὅσο κατὰ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας σὰ μαχητικῆς κοινωνικῆς δυνάμεως. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι περίεργο ὅτι στοὺς γλωσσικοὺς του ἀγῶνες στὴν Ἑλλάδα δὲ θίγει καθόλου τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Ὁ κληρὸς ἄλλωστε στόν τόπο μας δὲν εἶχε οὐσιαστικὴ ἀνάμιξη στὰ πολιτικὰ πράγματα καὶ ὁ Ψυχάρης ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἤθελε νὰ περιορίσῃ τοὺς ἀγῶνες τοῦ στὴν Ἑλλάδα ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὸ γλωσσικὸ πεδίο. Ὁ Ψυχάρης ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα ρεαλιστής.

2. Οἱ κοινωνικοπολιτικὲς ιδέες τοῦ Ψυχάρη.

Ἄραγε μόνη ἡ γλωσσολογία ἐδήγησε τὸν Ψυχάρη στὸ δημοτικισμὸ ἢ μήπως ἡ συμπάθειά του πρὸς τὴ γλῶσσα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ εὐνοήθηκε ἀπὸ τὶς βαθύτερες δημοκρατικὲς καὶ ριζοσπαστικὲς τάσεις ποῦ ἀπὸ νωρὶς καλλιεργήθηκαν στὴν ψυχὴ του; Ἐνα πρᾶγμα εἶναι βέβαιον· πῶς γιὰ τὸν Ψυχάρη—τὸ διακηρύσσει τὸ 1897¹, ἀλλὰ πρέπει χωρὶς ἄλλο νὰ ἀνταποκρίνεται καὶ σὲ παλιότερες ἀντιλήψεις του «ἡ φωνὴ τοῦ λαοῦ τόσο στὴ γλῶσσα ὅσο καὶ ὅπουδήποτε ἄλλοῦ πρέπει νὰ ἔχη τὴν πρώτη θέσι». Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὶς λαϊκὲς τάξεις καὶ τοὺς διανοουμένους τοὺς χαρακτηρίζει κάποτε² σὰ «δυὸ ἄκρα ποῦ πάντα ἐρχονται οὐ ἀμοιβαία ἐπαφή».

Ὁ Ψυχάρης δὲν ἐναιροπολεῖ, ὅπως εἶδαμε, τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Τὴν ἐπιθυμεῖ πάνω στὴ γῆ καὶ εἶναι διατεθειμένος νὰ βοηθήσῃ γιὰ τὴν ἄμεση ἐγκαθίδρυσή της. Πιστεύει μάλιστα ὅτι κατ'ἀλληλο μέσο

¹ Le Rêve de Yanniri. Πρόλογ., σ. IX.

² La Croizante, σ. 213.

για να οδηγηθῆ κανείς πρὸς τὰ ἐκεῖ εἶναι ἡ Ἐλευθερία. Ὁραματίζεται μιὰν Εὐρώπην ποὺ νὰ τὴν κυβερνᾷ ἡ Ἐλευθερία. Τὴν παρομοιάζει μὲ νιόπαντρη ποὺ μεθυσμένη λιώνει μὲ τὸ φίλημα τοῦ πνεύματος τῆς Ἐλευθερίας. Ὑπάρχουν, λέει, ἀκόμη μερικοὶ μικροκαθγάδες στὸ νεαρὸ ἀντρόγυνο· αὐτὸ προσέρχεται· ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ γάμος ἔγινε χωρὶς τὴ συγκατάθεση τῶν γέροντων γονιῶν. Καθένας ἀπ' αὐτοὺς ἐπιτίθεται ἀκόμη, ἀλλὰ τὸ ζευγάρι εἶναι δυνατὸ καὶ οἱ ἀπόγονοι ποὺ θὰ δώσῃ θὰ πλημμυρίσουν τὴν οἰκουμένη¹. Στὴν προσπάθεια αὐτὴ νὰ βασιλεύσῃ ἡ Ἐλευθερία πρῶτος σκοπὸς πρέπει νὰ εἶναι κατὰ τὸν Ψυχάρη ἡ νίκη κατὰ τῶν κληρικοφρόνων καὶ ὄχι ἡ νίκη κατὰ τοῦ καθολικισμοῦ. Αὐτὴ θὰ ἔρθῃ κατόπιν².

Ὁ Ψυχάρης συμπαθεῖ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὀρισμένες διεθνιστικὰς τάσεις, ἀλλὰ χωρὶς ἐντελῶς συγκεκριμένο περιεχόμενο. Θέλει νὰ βλέπῃ μιὰν Εὐρώπην ἐνωμένην καὶ ἀναγεννημένην καὶ ποὺ μέσα σ' αὐτὴν ἡ Γαλλία θὰ ἔχῃ πρωταρχικὸ ρόλο. Αὐτὸ εἶναι τὸ ὄνειρο τοῦ Φρειδερίκου, τοῦ ἥρωα τῆς «Croyante» (σ. 213). Ὁ Ψυχάρης φαίνεται νὰ συμπαθεῖ κάποιον σοσιαλισμό, ἀλλὰ ὁ σοσιαλισμὸς αὐτὸς δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ γερμανικὸ σοσιαλισμό. Ὁ Ψυχάρης, καθὼς εἶναι ἀτομικιστὴς³, δὲν εἶναι ἐνθουσιασμένος μὲ τὴ μορφὴ ποὺ πῆρε ὁ σοσιαλισμὸς πέρα ἀπὸ τὸ Ρῆγν. Τὴν ὀριστικὴ νίκη τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλισμοῦ, στὸ βιβλίον τοῦ «Autour de la Grèce» (σ. 51), τὴν παρομοιάζει μὲ τὸν πιὸ φοβερὸ κατακλυσμὸ. Γιατὶ ἡ ὀργάνωσή του εἶναι πολὺ ἀυστηρὴ καὶ ἐντελῶς «λογικὴ». Μέσα στὸ γερμανικὸν αὐτὸν σοσιαλισμὸ τὸ καθετὶ βρῖσκεται ἀναγκασμένον νὰ ἐγκατασταθῇ στὸ διαμέρισμά του, ἀπ' ὅπου δὲν πρόκειται νὰ βγῆ πιὰ. «Ἡ ἀτομικότητα καὶ συνακόλουθα ἡ φύση βοίσκονται μεμιᾶς κατασχημένες». Δέχεται ὁ Ψυχάρης πὼς μιὰ κοινωνία ὀργανωμένη κατὰ τὸ γερμανικὸ σοσιαλιστικὸ σύστημα θὰ ἔχῃ βέβαια τὴν ἠθικὴ τῆς, ἀλλὰ τὸ κράτος ἔτσι συγκροτημένο θὰ εἶναι προσωρινόν, μιὰ καὶ ἡ ἠθικὴ του θὰ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐλευθερὴ ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου. Γιατὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι ποὺ ἀποτελεῖ μιὰν ἀναγκασμένην ἠθικὴν. Ὁ Ψυχάρης δὲ δέχεται πὼς μπορεῖ ἕνας τέτοιος σοσιαλισμὸς νὰ ἐπικρατήσῃ. Πιστεύει λοιπὸν σ' ἕναν σοσιαλισμὸ ποὺ θὰ ζητοῦσε ὄχι νὰ καταργήσῃ τὸν πλοῦτον («αὐτὸ φαίνεται, ἀλλοίμονο, ἀντιφυσικόν», μᾶς λέει στὴν «Croyante»), ἀλλὰ τὴ δυστυχία. Εἶναι ἄλλως τε γνωστὸ ὅτι ὁ δημοκρατικὸς σοσιαλισμὸς, ὁ μεταρρυθμιστικὸς, εἶχε

¹ Λόγια τοῦ Frédéric στὴν «Croyante», σ. 312.

² La Croyante, σ. 311.

³ Ἰδ. σ. 220.

οὔσιαστικὲς διαφορὰς ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ φιλελευθερισμὸ, ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ ἀτομισμό μὲ τις ποικίλες ἀποχρώσεις του, ποὺ ὑπότασσε τὸ πλάτος τῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων στὴ θέλησι, τῶν ψυχοφόρων.

Στὸ πλαίσιο τῶν «σοσιαλιστικῶν» αὐτῶν ἀντιλήψεων δὲν εἶναι καθόλου περίεργος ὁ θαυμασμὸς τοῦ Ψυχάρη πρὸς τοὺς ἀγγλικούς θεσμούς καὶ πρὸς τὸ ἀγγλικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα ¹. Ὁ γνωστὸς μας ἥρωάς του, ὁ Frédéric, ποὺ εἶχε ταξιδέψει στὴν Ἀγγλία, γυρίζει ἐμποτισμένος μὲ ἀγγλικὲς ἰδέες καὶ συνεπαρμένος ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ ἀγγλικοῦ πνεύματος. Θαυμάζει τὸν ἀγγλικὸ προτεσταντισμὸ ². Βλέπει στὴν Ἀγγλία καθέναν νὰ εἶναι ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν ἀτομικὴ του σωτηρία, ὅπως λένε ἐκεῖ οἱ διαμαρτυρόμενοι. Πρόκειται, καθὼς πιστεύει, γιὰ μιὰν ἐξάριετη ἀρχή, ἂν μεταφερθῆ σὲ γενικώτερα ἀνθρώπινα πλαίσια. Δὲ θὰ ὑπάρχουν πιὰ διευθυντές, δὲ θὰ ὑπάρχουν πιὰ προστάτες. Μένουν ἀκέραιες ἢ πρωτοβουλία καὶ ἢ ἐλευθερία στὸ ἄτομο ³.

Ἔχοντας τίς κοινωνικοπολιτικὲς αὐτὲς ἀντιλήψεις, ποὺ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ὁ Ψυχάρης μέσα στὴν κίνησι, τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς του στὴ Γαλλία; Πολλοὶ σύγχρονοὶ του διανοούμενοι ἀνακηρύσσουν τοὺς ἑαυτοὺς των ἀνεξάρτητους καὶ πάνω ἀπὸ κόμματα. Προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ γαλλικὸ ριζοσπαστικὸ κόμμα καὶ ζητοῦν μεταρρυθμίσεις, ἀποβλέποντας στὸ σοσιαλισμὸ σὰ σὲ μιὰν ἀνώτερη, μορφὴ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Οἱ ἰδέες αὐτὲς πλησιάζουν ἀναμεταξύ τους ἀρκετὰ διαφορετικὲς προσωπικότητες, ὅπως τὸ Jaurès, τὸ Millierand, τὸ Viviani, τὸ de Pressensé, τὸ Blum, νομικούς, καθηγητές, ὁπαδοὺς ὅλων μιᾶς κοινωνικῆς δράσης. Ἡ τάσι αὐτὴ εἶχε πρόγραμμά της τὴ νόμιμη κατάκτησι τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας γιὰ τὴν εἰργονικὴ πραγματοποίησι, τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Πιστεύοντας στὶς ἰδέες αὐτὲς ὁ Ψυχάρης δινόταν, ὅπως θὰ διαπιστώσωμε καὶ πιὸ κάτω, στὴν ἄμεσι, τὴ μαχητικὴ, μάλιστα δράσι. Διαφωτιστικὴ ἐδῶ εἶναι ἡ σκέψι, του αὐτῆ, ποὺ διατυπώνεται στὴν «Croyante», σ. 20-1: «Στὸ πεδίο τῶν ἰδεῶν ὁ ἐλεύθερος στοχαστὴς εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν οὐσία του ἐπιεικὴς ὧ... Ἀλλὰ στὴν πράξι μιὰ μειονότητα ποὺ ἀγωνίζεται εἶναι πάντα σκληρὴ». Ἄλλοδ τὸ πράγμα διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Ψυχάρη μὲ κάποια μετριοπάθεια.

¹ Ἀῦτ. σ. 221.

² Ἀῦτ. σ. 208-209.

³ Ἀῦτ. σ. 216.

⁴ Λέγεται λ.χ. (La Croyante, σ. 17) ὅτι οἱ τίμιοι ἄνθρωποι βρίσκονται καὶ μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ φορέματα καὶ μὲ τὰ ἄλλα.

Ὁ Ψυχάρης δὲν ἐξαρτᾶ τὴν ἠθικὴ ἀπὸ τῆ θρησκείας καὶ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, ἀλλὰ, συνακόλουθος μὲ τὴς νεωτερικῆς ἰδέας τῆς ἐποχῆς του, δέχεται τὴν ἀποψη, ὅτι τὴν ἠθικὴ μᾶς τὴν διδάσκει ἡ ἐπιστήμη. Ἀλλὰ πρῶτα-πρῶτα πῶς βλέπει τὴν ἐπιστήμη αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν: Δέχεται καὶ ὁ Ψυχάρης ὅτι μέσα μας ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη τοῦ ὄνειρου. Οὔτε ἔμως ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος, συνεχίζει ὁ Ψυχάρης, ἀρνοῦνται τὴν ἀνάγκη αὐτὴ, ἀφοῦ ἔργο τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἀκριβῶς νὰ διαπιστώνη τὰ γεγονότα. Καὶ δέχεται ὁ Ψυχάρης πῶς ἡ πραγματικότης ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ θρέψη καὶ ἀκόμη γιὰ νὰ θέλξη αὐτὸ τὸ ὄνειρο, ἂν μπορέση, κανεὶς νὰ βγάλῃ ἀπὸ τὴν πραγματικότης ἔξω τὸ ὄνειρο ποὺ κλείνει μέσα της. Γιατὶ τὸ ὄνειρο ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ καθεστὸν τὸν ἄνθρωπο, ὅπως ἡ ποίηση στὸ ἄτομο¹. Ἡ ἐπιστήμη λοιπὸν, κατὰ τὸν Ψυχάρη, μᾶς καλλιεργεῖ τὸ ὄνειρο. Μᾶς διδάσκει ἔμως καὶ τὴν ἠθικὴ: μᾶς δὴσχει δὴλαδὴ στὴν ἀρετή: Ἡδῶ πάλι δίδεται ἡ εὐκαιρία στὸν Ψυχάρη νὰ ἐξετάσῃ τὴν ἐπίδραση τῆς θρησκείας στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἠθικοποίησης. Δέχεται λοιπὸν πῶς ἡ θρησκεία καὶ τὰ ἐγκλήματα μπορεῖ νὰ προτρέψῃ τὸν ἄνθρωπο. Στὸ πολιτικὸ καὶ στὸ κοινωνικὸ μάλιστα πεδίο οἱ συνέπειές της μπορεῖ νὰ ἀποδειχτοῦν καμιά φορὰ καταστρεπτικῆς καὶ ἀθεράπευτες. Ἀλλὰ δέχεται συνάμα, καὶ τὸ τονίζει, πῶς ἡ θρησκεία παράλληλα μὲ τὰ μεγάλα κακά ποὺ προκαλεῖ δημιουργεῖ καὶ τὰ μεγαλύτερὰ ἀγαθὰ².

Τῆ θρησκείας τὴ βλέπει ὁ Ψυχάρης ὡς «ἀποκλειστικὸ δημιούργημα τῆς ἀνθρώπινης ἐνέργειας»³. Ἄν ὁ ἄνθρωπος εἶναι καλός, καὶ ἡ θρησκεία γίνεται καλή: ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶναι κακός, καὶ ἡ θρησκεία γίνεται κακή. Δὲ μᾶς δίνει ἐπιμένως ρυθμιστικὸ κανόνα ἡ θρησκεία. Καὶ τὴν προσευχὴ ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ βλέποντάς την τὴ θεωρεῖ ἀπλῶς μέτρο προφυλακτικῆς ὑγιεινῆς. Ἔτσι τὴν ἠθικὴ ποὺ βγαίνει ἀπὸ τῆ θρησκείας τὴ δέχεται: ὡς φρένο ἀναγκαῖο γιὰ τὰ πλήθη. Καὶ τὸ συμπέρασμα του εἶναι ὅτι «ἡ θρησκεία ἀνάλογα μὲ τὰ ἄτομα ποὺ ἐπηροεῖται μπορεῖ νὰ δώσῃ εἴτε τὸ ἐξαιρετικὸ εἴτε τὸ ταπεινὸ λουλούδι»⁴.

Ἀλλὰ ὁ Ψυχάρης συνδέει τὸ ἀγαθὸ μὲ τὸ ἀληθινόν. «Ἄν ὁ ἄνθρωπος, μᾶς λέει⁵, γνωρίζοντας τὴν ἀλήθεια, βρισκόταν στὴν ἀνάγκη νὰ πεθάνῃ γι' αὐτὴν, αὐτὸ θὰ ἀξίζε ἀκόμη περισσότερο». Δὲ νομίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ αὐτὸ φρένο. Γι' αὐτὸ

¹ Autour de la Grèce, σ. 28.

² Ἰδ. σ. 31.

³ Ἰδ. σ. 32.

⁴ Ἰδ. σ. 32, 33, 36.

⁵ Ἰδ. σ. 37.

βλέπει τὸ Σωκράτη σὰ μιὰ μορφὴν ἱστορικὴν ἀγνόητην, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τῆ μορφῆ τοῦ Χριστοῦ¹. Ἐπιπλέον ἐκεῖνο ποῦ ἀληθινὰ ἐνοχλεῖ τὸν Ψυχάρη εἶναι ὅτι: «οἱς μέρες μας ἡ θρησκεία ἔγινε σχεδὸν ἀχώριστη ἀπὸ τὴν πολιτικὴν»².

Ποιὸς εἶναι τὴν ῥόλον τῆς ἐπιστήμης; Ὅταν διαπιστώσῃ κανεὶς τὴν ὕπαρξιν, ἐνὸς βλαβεροῦ σπόρου καὶ ἐρευνήσῃ τὴν προέλευσιν τοῦ σπόρου αὐτοῦ, ἔχει τὴ δυνατότητα ἐνδεχομένως καὶ νὰ τὸν καταργήσῃ ἀκόμη. Ἐννοεῖται ὅτι ἐπιστήμη, κάποτε καταστρώσῃ, νὰ ἐξουδετερώσῃ τοὺς μοιραίους νόμους τῆς κληρονομικότητος, αὐτὸ ἢ ἀρνεῖται, κατὰ τὸν Ψυχάρη, σὸ γεγονός ὅτι: κάποτε τοὺς παρατήρησε καὶ τοὺς ἐρεύνησε. Ἀπὸ τὴν κιάλας, πιστεύει ὁ Ψυχάρης³, μὲ τὸ νὰ δέχεται ἡ ἐπιστήμη, πὸς δὲν εἶναι ὅτι ὅλες τὶς περιπτώσεις ὑπεύθυνον τὸ ἄτομον, μᾶς ὁδηγεῖ σὲ μεγαλύτερη φιλανθρωπία. Πολλὰς φορὰς οἱ ἄνθρωποι μὲ τὰ δικά τους σφάλματα καὶ τὶς παράτολμες θεωρίες τοὺς φορτώνουν στὴν ῥάχην τῆς ἐπιστήμης γεγονότα ποῦ γι' αὐτὰ ἐκείνη καθόλου δὲν εὐθύνεται.

ὑπερεκτιμῶντας ἀναμφισβήτητα ὁ Ψυχάρης τὰ ἀγαθὰ τῆς ἐπιστήμης παρατηρεῖ πὸς διδάσκει στὸν ἄνθρωπον τὴν πειθαρχίαν, τοῦ μαθητιῶντος νὰ λογικεύεται, τοῦ καλλιεργεῖ τὸ κριτικὸ αἰσθητήριον καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸν κάνει ἱκανὸν νὰ διακρίνῃ τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ⁴. Εἰδικώτερα μάλιστα σὰ φιλόλογος ἐξαίρει τὴν ἱκανότητα τῆς φιλολογίας, ποῦ μᾶς ἀσχετῆσθαι τὴν ὑπομονήν, καὶ τὸ θάρρος⁵. Γιατὶ ὁ Ψυχάρης καθόλου δὲ δέχεται ἐκεῖνο ποῦ, ἔταν διατύπωνε τὶς ἰδέες αὐτές, ἀρχίζε νὰ γίνεται συνείδησι, σὲ ἐρισμένους κύκλους διανοουμένων: τὴν χρεωκοπία, ὅπως ἔλεγε, τῆς ἐπιστήμης. Τοὺς διαδοχικοὺς τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν τοὺς ἐκάκιζε, γιατί, ὅπως γράφει⁶, ἰσχυρίζονται πὸς ἡ «ἐπιστήμη» τους, ἡ δὲ πῶς δηλαδὴ ποῦ φρεσύνουν μέσα στὴ γῆ, μπορεῖ νὰ τοὺς ἀνοίξῃ, ἐρίζοντες πάντω ὅλη τὴν οἰκουμένην καὶ νὰ τοὺς ἀποκαλύψῃ τὸ μυστικὸν τῆς ζωῆς.

Τὴν ἠθικὴν τὴν βλέπει ὁ Ψυχάρης σὲ τελευταία ἀνάπτυξιν, σὰ ἓνα ἐνοστιχτὸ κοινωνικὴς αὐτοσυντήρησις. Πείθεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι καλὸς ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐξαιρουμένη νὰ ὑφίσταται⁷. Ἀντικρούον-

¹ Ἐπιπλέον ἐκεῖνο ποῦ ἀληθινὰ ἐνοχλεῖ τὸν Ψυχάρη (Cadeau de noces, σ. 5). ὅτι ἦταν μιὰ ἱστορία τοῦ Σωκράτη. Αὐτὸς ὁ ἀπλὸς καὶ λιγὸν πρῶτος ἄνθρωπος ἔσχεσε σὲ τὸν κόσμον μιὰν ἐπίδρασιν τοὐλάχιστον τόσο σημαντικὴ ὅσο καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ Χριστοῦ¹ καὶ καθῆκον μας εἶναι νὰ ξαναγενοῦμε στὴ διδασκαλίαν του, ὅχι καλῶς τὴν καταλάβωμε, οἱς στιγμὲς ποῦ μᾶς προφέρει μιὰ μεταφυσικὴ ἀσέβησι.

² Autour de la Grèce, σ. 38.

³ Ἄτ. σ. 41.

⁴ Ἄτ. σ. 13.

⁵ Ἄτ. σ. 45.

⁶ Ἄτ. σ. 46.

⁷ Ἄτ. σ. 48.

τας εκείνους που σχετίζονται άμεσα τή θρησκεία με τήν ήθική παρατηρεί πώς πλανώνται, γιατί βλέπουν τόν άνθρωπο σάν άφηρημένη έννοια και τόν θεωρούν σάν ένα όν άπομονωμένο. Πιστεύει συνάμα ότι και οι όμορφές ακόμη τής θρησκείας πηγάζουν άπ' αυτή τήν ψυχή του ανθρώπου¹. Τήν ήθική αυτή καθ' έαυτήν τή βλέπει νά προσδεύη χωρίς νά μπορεί καθόλου νά σταματήσει. Γιατί ή ύπαρξή τής συνδέεται άμεσα με τήν ύπαρξή μας. 'Ο Ψυχάρης δείχεται: αναμφισβήτητα αισιόδοξος, χωρίς νά πιστεύη, όπως πιδ πάνω είδαμε, ούτε στο γερμανικό σοσιαλισμό, ούτε στην απόλυτη άναρχία². 'Η αισιόδοξία του στηρίζεται στο ότι αυτή ή διαπίστωση των γεγονότων, ή γνώση, μάς διδάσκει πώς ή οικουμένη δέν μπορεί νά διατηρηθῆ παρά μονάχα με τό άγαθό. Τά ίδια λοιπόν τά γεγονότα μάς μαθαίνουν, κατά τήν έκφραση του Ψυχάρη, πώς πρέπει νά κάνη έ άνθρωπος τό άγαθό για τό άγαθό. Κι' αυτό είναι: που οδηγεί στην κοινωνική αυτοσυντήρηση³. Τήν ήθική λοιπόν έ Ψυχάρης δέν τήν βλέπει ούτε μέσα στη θρησκεία, ούτε και μέσα στην επιστήμη. Αυτό ήρίσκεται: πρό παντός μέσα μας⁴.

Δέν είναι πρόθεσή μου νά κρίνω εδώ πλατύτερα τις παραπάνω ιδέες του Ψυχάρη. Γίνεται όμως, νομίζω, όπωςδήποτε φανερό από τήν ανάλυση που προηγήθηκε και άρχεται από τήν όρθότητα ή τή σφαλερότητα των αντιλήψεων αυτών ότι έ Ψυχάρης είχε αντικρύψει αρκετά μονοκόμματα και έπιφανειακά ιδίως τά σχετικά με τή θρησκεία πολύπλοκα ζητήματα και γι' αυτό έρρεπε προς τις περισσότερες εύκολες και τις πιο ριζοσπαστικές λύσεις.

3. 'Ο Ψυχάρης και ή υπόθεση Dreyfus.

'Ο Ψυχάρης άνήκει σ' εκείνους που μετά τήν άδικη, όπως τήν έπίστευαν, κατάδικη του άξιωματικού Dreyfus έκαμαν κάθε προσπάθεια για νά διαλύσουν τό σκότυ που έσκίαζαν τήν αλήθεια και νά πείσουν τους άλλους για τήν άδικη καταδικαστική απόφαση. Μας: με πολλούς άλλους διανοουμένους, καλλιτέχνες, επιστήμονες, εκπαιδευτικούς, πανεπιστημιακούς, άπλους εργάτες ξόδεψε για πολύν καιρό κάθε του δύναμη, ως τή στιγμή που οι προσπάθειες μάς φάλαγγας ανθρώπων και τό ξύπνημα τής κοινής συνείδησης όδήγησαν στην αναθεώρηση τής δίκης. Τό πάθος του για τήν αλήθεια τόν όδηγούσε σε θαρραλέες πράξεις σάν πολίτη.

Είναι πλατύτερα γνωστή ή υπόθεση Dreyfus ώστε νά μη χρειάζεται: νά τήν υπενθυμίσω παρά έντελώς σύντομα. Τό 1894 έ Έβραϊός

¹ Αδτ. σ. 19-50. ² Αδτ. σ. 51. ³ Αδτ. σ. 52. ⁴ Αδτ. σ. 56.

λοχαγὸς τοῦ γαλλικοῦ ἐπιτελείου Ἀλφρέδος Dreyfus συλλαμβάνεται σὰν ἐνοχὸς ποῦ προδίδει μυστικὰ σὲ ξένη δύναμη καὶ καταδικάζεται. Ἡ ὑπόθεση σὲ λίγα χρόνια (1897-98) γίνεται κολοσσιαῖο πολιτικὸ ζήτημα καὶ στὴ μάχη ποῦ θὰ ἀρχίσῃ καὶ θὰ κρατήσῃ χρόνια θὰ λάβουν μέρος ὅλες οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, συντηρητικὲς καὶ προοδευτικὲς, παίρνοντας θέσιν ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ Dreyfus. Ἡ ὑπόθεσις χάνει πιά τὸ δικανικὸ τῆς χαρακτῆρα καὶ γίνεται ὑπόθεσις τοῦ πιὸ ἀγρίου ἀντισιμητισμοῦ ἀπ' ἀφορμὴ τὴν ιδιότητα τοῦ δῆθεν ἐνόχου.

Τὸ ἐνδιαφέρον μιᾶς μεγαλύτερης μάζας κοινῶς εἶχε προκληθῆ γιὰ τὴν ὑπόθεσις ἔταν τὸ 1897 δημοσιεύτηκαν στίς ἐφημερίδες στοιχεῖα ποῦ συνηγοροῦσαν γιὰ τὴν ἀθωότητα τοῦ Dreyfus καὶ ἐνοχοποιοῦσαν ἄλλον ἀξιωματικόν, τὸν Esterházy. Ἡ ἀθώωσις τοῦ τελευταίου αὐτοῦ στίς 11 Ἰανουαρίου 1898, ποῦ ἀποτελοῦσε στήν πράξιν μιὰ δεύτερη καταδίξις τοῦ Dreyfus, προκάλεσε τὴν περίφημη μὲ τὸν τίτλον «Καιηγορῶν» ἐπιστολὴ τοῦ Αἰμιλίου Ζολᾶ πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας. Ὁ Γάλλος συγγραφέας, πιστεύοντας ἀπόλυτα στήν ἀθωότητα τοῦ Dreyfus, ζήτησε τὴν ἀναθεώρησιν τῆς δίκης καὶ τὴν ἀποκατάστασίν του.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ψυχάρη γιὰ τὴν ὑπόθεσις εἶχε προκληθῆ, φαίνεται, ἤδη ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1897. Ἀλλὰ μετὰ τὴν παρέμβασιν τοῦ Ζολᾶ ἢ κίνησιν γιὰ τὴν ἀναθεώρησιν τῆς δίκης παίρνει πολὺ γενικώτερο χαρακτῆρα. Οἱ προοδευτικοὶ τῆς ἐποχῆς στὴ Γαλλίαν προσχωροῦν πρόθυμα στήν ἰδέαν τοῦ Ζολᾶ καὶ ὑπογράφουν αἰτήσεις γιὰ τὴν ἀναθεώρησιν (Ἰανουάριος 1898). Στὴν κίνησιν ἠμετέχουν σημαντικὲς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς, νομομαθεῖς, ἔπως ὁ Trarieux καὶ ὁ de Pressensé, ἱστορικοί, ἔπως ὁ Aulard, φιλόσοφοι, ἔπως ὁ Gabriel Séailles καὶ ὁ V. Basch, ὁ Anatole France, ὁ Ferdinand Buisson, μαθηματικοί, ἔπως ὁ Paul Painlevé καὶ ὁ Jacques Hadamard, χημικοί, ἔπως ὁ Grimaux, βιολόγοι, ἔπως ὁ Emile Duclaux, καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ πανεπιστημιακοί, ἔπως ὁ Louis Havet, ὁ Michel Bréal, ὁ Lucien Herr, ὁ Séailles, ὁ Seignobos, ὁ Gabriel Monod, ὁ Γιάννης Ψυχάρης² καὶ ἄλλοι.

Δὲν εἶναι εὐκόλο ἴσως σήμερα νὰ καταλάβωμε τί τόλμη καὶ τί αὐτοθυσία χρειάζόταν γιὰ νὰ ταχθῆ κανεὶς μὲ τὸ μέρος ἐκείνου ποῦ ὁ στρατός, τὸ κράτος καὶ ἡ κοινὴ γνώμη, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις, τὸν ἐχαρακτήριζαν προδότη. Μόλις συνυπόγραφε κανεὶς τὴν αἴτησιν γιὰ τὴν

¹ Βλ. *Joseph Reinach*, Histoire de l'Affaire Dreyfus.

² Βλ. *Joseph Reinach*, Histoire de l'Affaire Dreyfus, τόμ. 3, σ. 215 καὶ τόμ. 7, σ. 210.

αναθεώρηση της δίκης (και ήταν αυτό μια πράξη που γινόταν δημοσία), άμέσως χαρακτηριζόταν «φίλος του προδότη» και «πουλημένος στους Έβραίους». Ήταν αληθινά ήρωικό για ανθρώπους που ως την ώρα δεν είχαν γνωρίσει τίποτ' άλλο από το γραφείο τους, το εργαστήριο, την έδρα τους να κατεβαίνουν στην πλατεία για να διαμαρτυρηθούν έναντι των αρχών και του πλήθους και να αγωνιστούν για μιάν υπόθεση που τή θεωρούσαν τίμια.

Η υπόθεση Dreyfus είχε προσεγγίσει τους ριζοσπαστικούς με τους σοσιαλιστές στη Γαλλία και οδήγησε σε μιάν πραγματική επανάσταση. Η Γαλλία διαιρείται σε δύο στρατόπεδα. Πρόκειται για έναν άγωνα ιδεών, αίσθημάτων, τάσεων, όπου έρχόνταν σε σύγκρουση για μιάν ακόμη φορά το συντηρητικό με το προοδευτικό πνεύμα. Διανοσούμενοι, φιλόσοφοι, λογοτέχνες κατεβαίνουν στη μάχη. Για τρία χρόνια (1897-1900) η αναθεωρητική κίνηση για τή δίκη κυβερνά και καθορίζει τήν πορεία της πολιτικής. Και τόν Ιούλιο του 1899 ο Waldeck-Rousseau σχηματίζει κυβέρνηση δημοκρατικής άμυνας.

Αίγιους μήνες μετά τήν υπογραφή της αίτησης για τήν αναθεώρηση ο de Pressensé με τή βοήθεια μερικών φίλων, όπως ο Quillard, άνθρωπος των γραμμάτων, ο Morhardt, δημοσιολόγος, ο Γιάννης Ψυχάρης¹, ιδρύει τή γνωστή «Ligue des droits de l'homme», που σκοπός της άμεσος είναι να προκαλέσει συγκεντρώσεις στο Παρίσι και τὰ περίχωρα για να διαφωτίσει τὸ κοινὸ πάνω στη μεγάλη υπόθεση. Η συνεργασία του Ψυχάρη με τὸν ἐμπυχωτὴ τῆς Ligue, τὸν de Pressensé, που γίνεται και πρόεδρος της, συνεχίζεται στενή. Τὸς πρώτους μήνες ἀπὸ τὴν ἔδρα τῆς Ἐνωσης ὁ Ψυχάρης διατελεῖ γενικός της γραμματέας και ἀμέσως κατόπιν ἐκλέγεται ἀντιπρόεδρος και σ' αὐτὴ τὴ θέση θὰ μείνει για χρόνια (ἕως τὸ 1907). Στὸ διάστημα αὐτό, και ἰδίως στὰ πρώτα χρόνια², ὁ Ψυχάρης ἀναπτύσσει μεγάλη δραστηριότητα μιλώντας σε λαϊκὲς συγκεντρώσεις, όπου ἀσχολεῖται συχνά με θέματα δημοκρατικῶν περιεχομένου. Η κόρη του Ψυχάρη κ. Henriette Psichari στὸ βιβλίο της «Ernest Psichari, mon frère» μᾶς δίνει κάτι ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Ψυχάρη τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰπόθεσης. «Ἐπῆσαν, γράφει ἡ κ. Henriette Psichari³, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὸ Παρίσι δύο σαλόνια ὅπου κάθε βδομάδα γύρω ἀπὸ ταπεινὰ φλιτζάνια τσαγιῶν συγκεντρωνόνταν οἱ ἀπόστολοι τῆς νεώτερης αὐτῆς στανσοφορίας: τὸ σαλόνι τῆς οἰκογένειας Pavet και τὸ σαλόνι τῆς οἰκογένειας Ψυχάρη και μέσα στη θεω-

¹ Βλ. J. Weinach, Histoire de l'Affaire Dreyfus. τόμ. 3. σ. 625.

² Αὐτ. τ. 4. σ. 272. σημ. 3.

³ Ernest Psichari, mon frère, σ. 71-2.

μὴν αὐτὴν ἀτιμώφαιρα φλογεὺς φίλιες δεινόταν». Σὲ μιὰ τέτοιαν ἀτιμώφαιρα ὁ Ψυχάρης, «καθὼς λάτρεινε τὴν ἀκριβολογία, ὄφρα συζητοῦσε τὰ κείμενα τῶν νόμων, σχολίαζε τὶς ἐμπειρογνομοσύνες τῶν γραφολόγων¹. Ἄλλοτε πάλι, τὴν ἐποχὴ τῶν θλιβερῶν συνεδριάσεων τῆς δίκης τοῦ Ζολᾶ, ἡ ὄρα τοῦ δαίπνου περνοῦσε χωρὶς νὰ γυροῖζη στὸ σπίτι καὶ ἐμεῖς ἀνατριχιάζαμε μὲ τὶς διηγήσεις του, ὅταν ἐπὶ τέλους ἔφτανε... Ἀργότερα μῦς ἔκαναν μεγάλη ἐντύπωση οἱ πολιτικὲς συγκεντροώσεις. Ὁ Ἐρνέστος, πού θαύμαζε τὸ θάρρος παραπάνω ἀπὸ κάθε ἄλλο, θεωροῦσε τὸν πατέρα του καὶ τοὺς φίλους του ἀληθινούς ἥρωες»².

Καθὼς ἦταν ἐξαίρετικὰ διαχτυκὸς ἄνθρωπος ὁ Ψυχάρης καὶ μὲ τὴ μεγάλη αὐτὴ ἀνάμιξή του στὴν Ὑπόθεση ἀπόχτησε πολλοὺς φίλους. Συνδέθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὸ Ζολᾶ. Συχνὰ τὸν στέγαζε σπίτι του ἔταν καταδιωκόμενος ἀπὸ τὴν ἀτυνομία. Κατὰ προφορικὴ μάλιστα σ' ἐμένα μαρτυρία τῆς δεύτερης γυναίκας του κ. Ighène Psichari, κάποτε ὁ Ψυχάρης ταξίδεψε στὸ Λονδίνο γιὰ νὰ συναντήσῃ ἐκεῖ τὸ Ζολᾶ καὶ νὰ συζητήσῃ μαζί του ζητήματα πολιτικά. Ἄλλοτε πάλι συνοδεύοντας σὲ ἀμάξι τὴν κ. Ζολᾶ κινδύνεψε νὰ κακοποιηθῇ ἀπὸ τὸ πλῆθος, πού δὲν ἐπιδοκίμαζε τὴ στάση του στὴν Ὑπόθεση³. Στὸ Ζολᾶ ἐπίσης ἀφιέρωσε τὸ μυθιστόρημά του «La Croyante» καὶ στὸν ἀφιερωτικὸ μάλιστα πρόλογό του μὲ ἐνθουσιασμό διακηρύσσει πῶς ἀπὸ τὸ 1870 κ' ἔδω στὴ Γαλλία ζῆ κανεὶς ἔχει βέβαια μιὰν ἐπανástασιν, ἀλλὰ «ἔνα ἀπόραστο κίνημα ἰξελιχτικόν»⁴. Προσθέτει μάλιστα πῶς τὸ κίνημα αὐτὸ «ἴσως ἀποχρήσιμὴ τὴ σημασία τοῦ 89 μὲ τὶς συνέπειές του καὶ, λείπει πρὸς τὸ Ζολᾶ, τότε ποτε θὰ θεωρηθῆτε ὁ πρωτοπόρος αὐτοῦ τοῦ κινήματος».

Ἐκτός ἀπὸ τὸν περίφημο δικηγόρο τοῦ Ζολᾶ, τὸ Labori, σχετίστηκε ὁ Ψυχάρης καὶ μὲ τὸ συνταγματάρχην Picquart, διευθυντὴ τότε τοῦ γραφείου πληροφοριῶν στὸ Ἐπιτελεῖο καὶ καθηγητὴ στὴ Σχολὴ Πολέμου. Πρόκειται γιὰ πρόσωπο πού μὲ ἐντιμότητα καὶ θάρρος ἀγωνίστηκε στὴν Ὑπόθεση καὶ πού γι' αὐτὸ καταδιώχτηκε καὶ φυλακίστηκε ἑνδεκά ὀλόκληρους μῆνες⁵.

¹ Πρόκειται γιὰ τοὺς γραφολόγους πού μελετοῦσαν τὰ πειστήρια τῆς ἐνοχής.

² Ἀπ. σ. 73-4. Βλ. καὶ σ. 12-14.

³ Μιλῶντας πολὺ ἄργότερα στὸ βιβλίον του «Pioretti», σ. 170-171, γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ὑπόθεσης Dreyfus γράφει ὁ Ψυχάρης: «En ce temps - là je sentais le roussi et le pêtard». Καὶ προσθέτει καταδικάζοντας τὶς τότε ἀντιλήψεις του: «j'étais alors dans des opinions abominables».

⁴ La Croyante, σ. VIII.

⁵ Στὴ φυλακὴ ὁ Picquart διάβασε στοιχειοθετημένο τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ψυχάρη «Épreuves» (1899), πού σ' αὐτὸν μάλιστα τὸ ἀφιερώνει ὁ Ψυχάρης.

* * *

Νομίζω πώς ενδιαφέρει και για να γνωρίσωμε τις ιδέες του Υούχαρη πάνω στο ζήτημα, αλλά και σὰ χαρακτηριστικό δείγμα τῆς δραστηριότητάς του στήν περίοδο αὐτή, νὰ παραθέσω ἕνα γράμμα του πρὸς τὸ «Χρόνος» τοῦ Παρισιῶ (1898). Ὑποστήριξε σ' αὐτὸ τὴν ἀντίληψιν ἔτι τὰ ἀνώτατα πνευματικὰ ἰδρύματα ἔχουν καὶ δικαίωμα καὶ ὑποχρέωση καὶ τὴ δυνατότητα νὰ ἀποφαίνωνται πᾶνω σὶς κοινὰς ὑποθέσεις¹.

Permettez-moi de vous soumettre quelques réflexions: Il faut assurément être circonspect dans l'imitation de nos voisins. Peut-être même, sans tenir compte du tempérament national, sommes-nous allés trop loin dans cette voie.

Il n'en est pas moins vrai que, dans l'application des principes libéraux, la France, aujourd'hui, n'a pas d'autre rivale que l'Angleterre. Or, vous savez que, lors de la grève des mécaniciens qui vient de se terminer, les professeurs de l'Université d'Oxford ont cru devoir émettre un avis public dans la question.

Il y a là, me semble-t-il, une coutume excellente et propre, si nous l'adoptons, à nous acheminer vers ce qu'on pourrait appeler l'organisation morale de la liberté. Les corps savants, pour ne parler que de ceux-là, se mêleraient alors réellement à la chose publique, vivraient de la vie de la cité.

Chacun de nos établissements d'enseignement supérieur pourrait, je suppose, dans une assemblée spéciale, exprimer sur les événements de quelque importance une opinion documentée qui ne manquerait certainement ni de conscience ni d'autorité. L'habitude une fois prise, l'indépendance d'esprit deviendrait complète et nous verrions, ce qui serait justice, les gens sérieux ne pas craindre de parler à côté de ceux qui crient.

Nul doute qu'il n'y ait à cela grand avantage. Affirmons-le. Les littérateurs, les savants, les artistes sont l'honneur d'un pays comme la France. Leur jugement est essentiellement désintéressé, par conséquent supérieur.

Forcément, la politique obnubilé. Je n'imagine pas, je l'avoue, qu'un homme politique ne soit pas toujours tenu par son pro-

¹ Τὸ γράμμα ἀναδημοσιεύθηκε στὸ μὲλλιο τοῦ Ε. de Haime. *Affaire Dreyfus. Les faits acquis à l'histoire. Lettre de M. Gabriel Monod... avec des lettres et déclarations.* Paris, 1898, τ. 297-9.

gramme. Les intellectuels n'en ont point. Ils se décident uniquement par la critique et la réflexion. Le romancier qui fait le tour des situations et des caractères, le savant qui reconstruit et qui explique, possèdent, par cela même, de plus fines balances.

On nous objecte que nous ne sommes pas suffisamment informés! Hélas! c'est bien vrai! Remarquons ceci cependant: nous poursuivons journellement et résolvons plus d'une fois, dans le passé, des problèmes historiques pour lesquels nous sommes loin d'être aussi bien informés que nous le sommes déjà dans l'affaire malheureuse dont souffre aujourd'hui la France entière.

La pensée aurait donc, grâce à cette sorte de référendum intellectuel, non seulement le droit de s'affirmer, mais encore, dans une mesure utile, le pouvoir de guider et de soutenir. Il convient de ne pas oublier que, seule, une minorité de penseurs s'opposait à la guerre de 1870 et, pendant 18 ans, n'accepte jamais l'Empire. Et il est certain que, dans une conjoncture comme celle-ci, où tout est en jeu, on ne saurait trop écouter ceux dont la profession même est de chercher la vérité.

Cette lettre a une conclusion qui se rattache aux idées que je vous exprime. Les lignes suivantes que veut bien m'adresser M. Michel Bréal, membre de l'Institut, s'ajouteront aux manifestations libérales si honorables, à l'heure qu'il est, pour notre pays.

Αἰφρέττ, κλπ.

J. PSICHARI

: * *

Θὰ καταλάβωμε τὸ βαθύτερο ἠθικὸ περιεχόμενον τῆς συμμετοχῆς τοῦ Ψυχάρη στὴν ὑπόθεσι Dreyfus, ἂν λάβωμε ὑπ' ὄψιν τί ἐπακολούθησε σὰ θετικὸ ἀποτέλεσμα μετὰ τὸ τραγύ, τὸ δραματικὸ, ἀλλὰ καὶ καθαρτικὸν ἀγῶνα τῆς Ἑπόθεσις. Νίκησε βέβαια ἡ δημοκρατικὴ παράταξι. Καὶ ἡ νίκη τῆς συνεπαγόταν κάποιαν ἐκκαθάρισιν τῶν στελεχῶν, τὴν ἀποδοχὴν νέων στοιχείων στὴ διοίκησιν, μ' ἓνα λόγον τὴν ἀρχὴν μιᾶς νέας περιόδου, τὴν περίοδον τῆς ἀληθινῆς Τρίτης Δημοκρατίας, «μιᾶς δημοκρατίας, καθὼς χαρακτηρίζεται², ριζοσπαστικῆς, σοσιαλιζουσας,

¹ Ὁ Μ. Bréal τοῦ γράφει (30.1.1898), ὅτι δὲν ὑπόγραφε τὴν αἴτησιν γιὰ τὴν ἀναθεώρησιν ὡς ἐμβόθησος τοῦ Dreyfus, εἶναι ὁμοῦς σύμφωνος.

² Βλ. B. Michèle-Guétériach, Le Gouvernement et la politique sous la IIIe République. [L'Œuvre de la Troisième République par Jean Benoit-Lévy. κλπ., Montréal, (1915). σ. 16].

είρηνόφιλης, πρόσφορης σὲ μεταρρυθμίσεις». Καὶ ἡ δημοκρατία αὐτή, εἶναι γνωστό, δὲ θὰ διαρκέσῃ παρὰ δεκατέσσερα χρόνια· δηλαδή ἀπὸ τὸ σχηματισμὸ τοῦ ὑπουργείου Waldeck-Rousseau ἕως τὴν ἐπιστράτευση τοῦ 1914.

Ἴδου τέλος τί παρατηρεῖ γιὰ τὴν ὑπόθεση Dreyfus ἕνας ἱστορικός, ὁ καθηγητὴς Paul Henry στὸ βιβλίον του «La France devant le monde de 1789 à 1939», Paris, 1945, σ. 250: «*Ἡ Ὑπόθεση, ποὺ ἀποκάλυψε τόση κατωτερότητα, προστυχιά, δειλία καὶ ἀνοησία, ἀνάδειξε ψυχρὰς ρωμαλέες, ποὺ ριψοκινδύνευσαν τὴν ἡσυχία τους, τὴν ἐλευθερία τους, τὴ φήμη τους μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐξυψηλώσουν τὴ δικαιοσύνη· καὶ ἡ πλειάδα τῶν Ricquart, τῶν Zola καὶ τῶν ἄλλων ἐδειξε πῶς παρὰ τὸ ξέσπασμα τοῦ φανατισμοῦ καὶ τοῦ κομματισμοῦ ἡ Γαλλία ἔβρινε ἢ χάρα τοῦ ἰσλαμισμοῦ καὶ τῆς τιμῆς».*

Β. Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΨΥΧΑΡΙ

Ὅπως ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης αὐτῆς παρατηρήσαμε, ὁ Ψυχάρης δὲ διατήρησε ὡς τὰ τέλη τῆς ζωῆς του τὶς ἰδέες ποὺ εἶχε στὴν περίοδο τῆς ὀριμῆς ἡλικίας του, ἕως δηλαδή τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον. Ἡ ἰδεολογικὴ του αὐτὴ μεταστροφή ἀφείλεται σὲ διάφορα αἰτία. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε ὅτι μέσα στὰ πρῶτα δέκα-δεκαπέντε χρόνια τοῦ αἵωνα μας μιὰ σημαντικὴ μερίδα τῆς γαλλικῆς κοινωνίας ἐξελίσσεται ἰδεολογικά. Ὁ θρίαμβος τῶν ὀπαδῶν τοῦ Dreyfus ἐδήγησε βέβαια στὴν ἐπικράτησι τῶν ἀριστερῶν στοιχείων στὸ πολιτικὸ πεδίο. Ἀλλὰ παράλληλα καὶ νέα ρεύματα προβάλλουν μέσα στὴ γαλλικὴ σκέψι. Ἀρχίζει τὸ ἀργὸ γέραςμα τῆς Τρίτης Δημοκρατίας. Ἄς θυμηθῶμε ὅτι γύρω στὰ 1910-13 μιὰ καινούργια καὶ τολμηρὴ λογοτεχνία γεννᾶται, τὰ χρόνια αὐτὰ προβάλλει τὸ πιὸ θορυβῶδες ἀντιδραστικὸ κίνημα ποὺ ἐγνώρισε ποτὲ ἡ Γαλλία. Ἔχει ὄργανό του τὴν «Action Française» τοῦ Charles Maurras καὶ τοῦ Léon Daudet, ποὺ γίνεται σημαντικὴ καθημερινὴ ἐφημερίδα ἀπὸ τὸ Μάρτιον τοῦ 1908¹. Σιγά-σιγὰ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στοὺς ἀντικληρικόφρονες δημοκρατικούς καὶ τοὺς καθολικούς γίνεται ἑλοένα λιγώτερον σημαντικό. Γιατὶ καὶ οἱ καθολικοὶ στὴ μεγάλη τους μάζα προσαρμόζονται πρὸς τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, ποὺ ἔχει ὀριστικὰ ἐπικρατήσει, ἀλλὰ καὶ οἱ δημοκρατικοί, καθὼς ἔγιναν καθεστῶς, χάνουν τὴν παλιὰ τους μαχητικότητα ἐναντίον τοῦ αὐστηροῦ καθολικισμοῦ. Ἡ ἐσκεμμένα συμφιλίωτικὴ πολιτικὴ τοῦ πάπα Λέοντα τοῦ Π' βόηθησε ἀσφαλῶς πρὸς τὴν

¹ Henri Peyre, Le Classicisme français, σ. 211.

κατεύθυνση αυτή. Έτσι, καθώς παρατηρεί μελετητής του θρησκευτικού προβλήματος στη Γαλλία στα χρόνια της Τρίτης Δημοκρατίας, ο J. - V. Ducatillon ¹, «ἐφ' ὅσον περνοῦν τὰ χρόνια ὁ ἀριθμὸς τῶν καθολικῶν ποὺ προσαρμόζονται στὴ δημοκρατία ἀυξανόταν καὶ μπορούμε μάλιστα νὰ ποῦμε πὼς διὰν κηρύχθηκε ὁ πόλεμος τοῦ 1914 ἡ μεγίστη πλειοψηφία τῶν καθολικῶν ἀνῆκε στὴν κατηγορία αὐτή. Παράλληλα ἡ ἐχθρότητα τῆς κυβέρνησης τῆς Δημοκρατίας πρὸς τὴν Ἐκκλησία ἵσχυροῦσε. Ἀπὸ τὰ 1908 τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐποχώρησης αὐτῆς γίνονται φανερὰ καὶ μὲ τὸν καιρὸ γίνονται ἀκόμη φανερώτερα».

Ἡ ἀμβλυνση αὐτῆ τῆς διαμάχης μεταξὺ καθολικῶν καὶ δημοκρατικῶν δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ἐπιρραζῆ ὡς ἓνα σημεῖο καὶ τὴν ἰδεολογία τοῦ Ψυχάρη, ποὺ ἡ μαχητικότητά του τώρα δὲν ἔδρισκε κατάλληλο πεδίο νὰ ἐκδηλωθῆ, τὸ πεδίο τῆς ἀντίθεσης τοῦ δημοκρατισμοῦ πρὸς τὸν καθολικισμό. Ὁ ἀληθινὸς ἀγῶνας ἔπρεπε νὰ γίνῃ τώρα ἐναντίον δυνάμεων ἀληθινὰ ριζοσπαστικῶν, ποὺ ἀνέθαιναν διεκδικώντας τὴ διακυβέρνηση τῆς πολιτείας, τῶν σοσιαλιστικῶν δυνάμεων ποὺ τώρα ἀκολουθοῦσαν μὲ μεγαλύτερη προσήλωση τὸ κήρυγμα τοῦ γερμανικοῦ κομμουνιστικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἴσως μάλιστα τὴ δική του περίπτωση ὑπαινίσσεται ὁ Ψυχάρης ἐπὶ τὴ «Sœur Anselmine», σ. 93, γράφει: «Εἶναι ἀλήθεια διὰ τὴ πολιτικοθρησκευτικὴ ἀτμόσφαιρα ἀπὸ τὸ 1869 ἕως τὸ 1881 εἶχε ἀρκετὰ ἀλλάξει καί, καθὼς θὰ δοῦμε, ἐπρόκειτο ν' ἀλλάξῃ ἀκόμη περισσότερο ἕως τὸ 1914, ἔτσι ποὺ ὁ Ἀνδρέας μπόρεσε ἡσυχά-ἡσυχά νὰ ξετυλίξῃ τὴν ἐλεύθερη σκέψη μέσα σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα».

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ πόλεμος τοῦ 1914-1918 βρῖσκει τὸν Ψυχάρη στὴν ἡλικία ποὺ ὁ ἄνθρωπος γενικὰ ἔχει πιά συμπληρώσει τὰ βασικώτερα σημεῖα τὸ ἔργο του. Ὁχι πὼς ὁ Ψυχάρης δὲ θὰ δράσῃ μὲ ὅλη του τὴν ψυχὴ καὶ μετὰ τὰ ἐξήντα του χρόνια. Καὶ περιodes θὰ ἐπιχειρήσῃ ξανά τὰ ἀγαπημένα του μέρη καὶ ἡ ἀγωνιστικὴ διάθεση, δὲ θὰ τοῦ λείψῃ, ἐπὶν θὰ θελήσῃ νὰ ἀγωνιστῆ ἐναντίον ἰδεῶν καὶ προσώπων. Ἀκριβῶς τὸ 1914 ἐπιχειρεῖ μὴ γλωσσικὴ περιοδεία στὰ Ἐφτάνησα ποὺ ἡ κήρυξη τοῦ πολέμου τὸν ἀναγκάζει νὰ τὴ διακόψῃ καὶ νὰ γυρῆ πίσω στὸ Παρίσι. Καὶ τὸ 1925 θὰ θελήσῃ νὰ δῆ γιὰ τελευταία φορὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ τὴν ἀποχαιρετήσῃ, γιὰτὶ τὸ νιώθει πὼς βρῖσκεται πιά στὸ τέρμα τοῦ ταξιδιοῦ τῆς ζωῆς. Καὶ πολεμιστὴς πάλι θὰ φανῆ ἐναντίον παλιῶν μάλιστα συναγωνιστῶν καὶ πρωτοπαλλήκαρων

¹ Le problème religieux en France sous la Troisième République. [L'Œuvre de la Troisième République par Jean Benoît-Lévy, κλπ., σ. 80].

του. Ἀκόμη καὶ μελέτες σημαντικὲς θὰ δημοσιεύσῃ ποῦ καὶ ποῦ ἀκόμη. Ὅμως κανεὶς δὲ θὰ ἀρνηθῆ πὼς ἡ δραστηριότητά του παρουσιάζεται πιά μειωμένη καὶ σὲ πορὸ καὶ σὲ ποιό. Ὁ πόλεμος λοιπὸν τοῦ 1914 κλονίζει βαθιὰ τὸν Ψυχάρη. Πάντοτε εἶχε αἰσθανθῆ τὸν ἑαυτὸ του πολίτη τῆς Γαλλίας. Ἀπὸ χρόνια εἶχε διακηρύξει πὼς τὰ παιδιὰ του ἀνήκουν στὴ χώραν αὐτή. Τοῦ ἦταν μάλιστα γραπτὸ νὰ θυσιάσῃ καὶ τὸν Ἐρνέστο καὶ τὸ Μιχάλη του στὴν υπεράσπιση τῆς Γαλλίας. Εἶναι πολὺ γνωστὴ ἡ πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ πορεία τοῦ μεγάλου του γιοῦ, τοῦ Ἐρνέστου, ποῦ τὸν ἀνάθρεψε, καθὼς ὁ ἴδιος μᾶς λέει: ¹ ἢ ποῦ προσπάθησε νὰ τὸν ἀναθρέψῃ μὲ «ἐλεύθερη φιλοσοφικὴ ἀνατροφή». Ὁ γιὸς του ὅμως ἀνῆκει σὲ μιὰ γενεὰ ποῦ δὲν τὴν συγκινοῦν πιά ἢ ἀπόλυτη πίστη στὴν ἐπιστήμη. Πρόκειται γιὰ τὴ γενεὰ ποῦ θράφηκε μὲ τὰ ἔργα καὶ τὴν ἀκτινοβολία διανοητῶν ποῦ ἐρχόνταν νὰ συζητήσουν ἦ καὶ νὰ ἀνατρέψουν τὰ δόγματα τοῦ γαλλικοῦ θετικισμοῦ, ποῦ τὸν εἶχαν κηρύξει στίς προηγούμενες γενεές ὁ Ταῖν καὶ ὁ Ρενάν, ὁ ἴδιος ὁ παππούς τοῦ Ἐρνέστου Ψυχάρη. Ὁ ἔγγονος ξαναθρῖσκει τὴν πίστη του στὴ μοναξιά του τῆς Σαχάρας, ὅπου, στρατιώτης, ὑπηρετεῖ τὴ Γαλλία. Εἶναι ἀσκητικὴ φύση μὲ μιὰ τάση ὑπερβολικὰ καὶ βίαια ἀντιδιανοητικὴ. Ὁ ἥρωικός του θάνατος στὸ γερμανικὸ μέτωπο (22 Αὐγούστου 1914) κλονίζει ὡς τὰ κατάδαθα τῆς ψυχῆς του τὸν Ψυχάρη. «*Μάει ὁ φίλος μου ὁ μοναδικός, ἡ γλυκεῖά μου ζήση, τὸ παιδί μου, τ' ἀδέρφι μου κι' ὅπως τό ἴραλα στὸ ποίημά μου, ὁ πατέρας μου, γιατί συχνὰ μὲ παραστάθηκε σὸν πατέρας*» ². Τὸ 1915 τοῦ ἀφιερώνει τοὺς παρακάτω στίχους, ποῦ εἶναι: χαρρακτηριστικοὶ τῆς ἀπήχησής ποῦ ἡ μεταστροφή τοῦ Ἐρνέστου ἔδρισε στὸν Ψυχάρη:

*Je ne regrette pas, enfant, que tu es mort
Ail rencontré chez moi le respect et l'accueil.
Puisque tu pus franchir le redoutable seuil
Avec une serene et haute confiance.*

Ὁ Ψυχάρης, καθὼς ὁ ἴδιος ἐξομολογεῖται ³, μὲ τὴν ἀφορμὴ αὐτὴ «*στιχογραφοῦσε στοὺς δρόμους περιπατῶντας καὶ κλαίοντας*».

Παλιότερα δὲ συμφωνοῦσε μὲ τίς ἰδέες τοῦ Ἐρνέστου. «*Γιὰ τοῦτο, μᾶς λέει ὁ Ψυχάρης* ⁴, *τὸ ἄγιο τὸ παιδί ὀλοένα μοῦ τό ἔλεγε πὼς τὸ λαχταροῦσε καὶ μὲ παρακαλοῦσε ν' ἀφήσω τίς φιλοσοφίες, μήπως κολαστοῦ, μὲ παρακίνοῦσε κιόλας νὰ γίνω καθολικός*». Τὸ σκέφτηκε μέσα στὸν πόνο του ὁ Ψυχάρης γιὰ μιὰ στιγμὴ, νὰ γίνῃ καθολικός, ἀλλὰ δὲν

¹ Οἱ Ψυχάρηδες [Γεωργίου Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου, τόμ. β, μέρ. 6', σ. 856]. ² Αὐτ. σ. 864. ³ Αὐτ. σ. 864. ⁴ Αὐτ. σ. 857.

τὸ ἀποφάσισε ὀριστικά. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ σκέφτηκε γιὰ μιὰ στιγμή νὰ κάμῃ καὶ θρησκευτικὸ (καθολικὸ) γάμο μὲ τὴ δευτέρη γυναίκα του, τὴν κ. Irène Baume, ἀλλὰ ἐκεῖνη διατηροῦσε πάντα τὶς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις της καὶ δὲ συγκατάνευσε¹.

Ἄλλ' ἂν ὁ Ψυχάρης δὲν ἔκαμε τὸ μεγάλο βήμα, ν' ἀφήσῃ τὴ θρησκεία τῶν πατέρων του καὶ νὰ γίνῃ καθολικός, ἔμως μιὰ βαθειὰ ἰδεολογικὴ ἀνατροπὴ συντελέστηκε μέσα του μὲ τὸν πόλεμο τοῦ 1914 καὶ τὸ θάνατο τῶν παιδιῶν του. Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ἐδείξαμε ὅτι, καθὼς ἡ προσωπικότητά του εἶχε διαμορφωθῆ τὰ χρόνια τοῦ ἄκρατου θετικισμοῦ στὴ Γαλλία, δὲν εἶναι περίεργο πὺ οἱ πολιτικὲς του ἰδέες στάθηκαν ἀπόλυτα δημοκρατικὲς, πὺ ἡ πίστις του στὴ θρησκεία εἶχε βαθιὰ κλονιστῆ ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς ἰδέες τῆς ἐποχῆς καὶ τὴν ἀδιάσειστη πίστις του στὴν ἐπιστήμη. Τὸ μῖσος του τὴν ὥρα πρὸς τὴ Γερμανία καὶ ὁ πόνος γιὰ τὸ χαμὸ τῶν παιδιῶν του συντελοῦν ὥστε ν' ἀλλάξῃ στρατόπεδο καὶ νὰ ἀσπαστῇ ἰδέες συντηρητικὲς.

Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι, στὰ χρόνια τοῦ πολέμου ὁ Ψυχάρης ἐργάστηκε μὲ δραστηριότητα σὲ ἔργα βοηθητικὰ τοῦ πολέμου. Γνωρίστηκε μὲ πολλὰ πρόσωπα πὺ ἀνήκαν στοὺς συντηρητικὸς κύκλους τῆς Γαλλίας καὶ πὺ ἐργάζονταν κι' αὐτὰ σὲ βοηθητικὲς ὑπηρεσίες. Καθὼς μάλιστα ἀπασχολοῦνταν μὲ ζήλο στὰ «Ἔργα γιὰ τοὺς αἰχμαλώτους», γνωρίστηκε καὶ μὲ τὸ Maurice Barrès, πὺ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συντέλεσε κι' αὐτὸς ὡς ἓνα βαθμὸ στὴ μεταστροφὴ τοῦ Ψυχάρη.

Ἡ ἰδεολογικὴ λαίπὸν ἐξέλιξις μέσα στὴ γαλλικὴ κοινωνία τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας, ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ πολέμου καὶ τὸ ἐθνικιστικὸ πνεῦμα πὺ ἀναζωογονήθηκε στὴ Γαλλία, μαζί καὶ μὲ τὸ θάνατο τῶν παιδιῶν του, καθὼς καὶ ἡ στενώτερη γνωριμία του μὲ τὸ Barrès στὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου, ὁδήγησαν τὸν Ψυχάρη πρὸς τὴν ἐθνικιστικὴν ἰδεολογία. Πρέπει ἔμως ἀπὸ τὴν ὥρα νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ μεταστροφὴ του δὲν τὸν ὁδηγεῖ, οὔτε μποροῦσε νὰ τὸν ὁδηγήσῃ σὲ μιὰν ἀνανεωτικὴν δραστηριότητα. Διατηρεῖ πάντα τὴν παλιὰ του μαχητικότητα, ἀλλὰ ὁ νέος ἰδεολογικός του κόσμος δὲν μπορεῖ εὐκολὰ νὰ βρῇ μιὰ ζωντανὴ καὶ καθαρὴ ἔκφρασις, ὅπως συνέβαινε παλιότερα μὲ τὶς ριζοσπαστικὲς του ἰδέες. Ἡ λογοτεχνικὴ του δημιουργία, ἐκεῖνη πὺ καθρεφτίζει τὴν νέαν του ἰδεολογία, εἶναι τὸ μυθιστόρημά του «Saint Anselmine», πὺ θὰ μᾶς δοθῇ εὐκαιρία νὰ τὸ μνημονεύσωμε συχνὰ στὴ συνέχεια τῆς μελέτης αὐτῆς.

¹ Προφορικὴ πληροφορία σ' ἐμένα τῆς κ. Irène Psichari.

Στά χρόνια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, καθώς και μετά τον πόλεμο, συνεργάζεται ο Ψυχάρης στην αντιδραστηκὴν ἐφημερίδα «*Ordre public*». Τὸν ἀπασχολοῦν στὰ κυριακάτικα ἄρθρα του γενικὰ φιλολογογικὰ θέματα, καθὼς καὶ εἰδικώτερα ζητήματα τῆς Βίβλου¹. Βέβαια καὶ ἀπὸ παλιότερα εἶχε ἐνδιαφερθῆ ὁ Ψυχάρης γιὰ τὰ θρησκευτικὰ κείμενα. Γνωστὴ εἶναι λ.χ. ἡ μεγάλη του ἐργασία γιὰ τὸ κείμενο τῶν Ἑβδομήκοντα. Τώρα ὅμως βλέπει τὸν καθολικισμό καὶ τὴ συμβολή του, ἐπιστημονικὴ καὶ ἄλλη, μὲ μάτι διαφορετικόν. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὸ 1919 (17 Ἀγούστου) γράφοντας στὴν παραπάνω ἐφημερίδα μὲ ἀφορμὴ τὸ βιβλίον τοῦ Lagrange, *Études Bibliques. Le sens du christianisme*, κλπ., κάνει τὴν παρατήρησιν αὐτή, ποὺ εἶναι ἤδη προάγγελος τῶν ἀπόψεων ποὺ ἀργότερα θὰ ὑποστηρίξῃ στὸ βιβλίον του γιὰ τὸ Ρενάν (1925): «*Μὰ τὴν ἀλήθεια--καὶ μὲ χαρὰ τοῦ μῦθον τὸ πῶ--ὁ «Ἰησοῦς Χριστὸς» τοῦ αἰθεσιμώτατου de Grandmaison, ναί, χωρὶς ἄλλο δὲν εἶναι ὁ «Χριστὸς» τοῦ Ρενάν*»². Θέλοντας νὰ χαρακτηρίσῃ γενικώτερα τὴν καθολικὴ σχετικὴ βιβλιογραφία διακηρύσσει: ὅτι «*τὰ ἔργα αὐτὰ ἐνδιαφέρουν τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς χώρας αὐτῆς [---τῆς Γαλλίας] τὴν πρὸ ἔπιση καὶ τὴν πρὸ γόνιμη*».

Εἶδαμε ὅτι ὁ Ψυχάρης δὲν εἶχε γίνει καθολικὸς παρὰ τὴν ἐπίδρασιν ποὺ εἶχε ἀπάνω του ὁ θάνατος τοῦ γιοῦ του. Οὔτε βέβαια θὰ ξεχάσῃ τὴν ἐθνικότητά του, οὔτε τὴ συμβολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ παγκόσμιον πεδίον ἀπὸ μίαν ὄψιν, συμπάθεια πρὸς τὸν καθολικισμό. Μιὰ τέτοια ἀδιάλλαχτη (γιὰ τὴν ἀποψη τοῦ καθολικισμοῦ) στάση του, καθὼς ὑποστήριξε μιὰ γνώμη του σχετικὴ μὲ τὸ Βυζάντιον σὰ συνέχεια τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, θὰ τὸν ὀδηγήσῃ σὲ ρήξιν μὲ τὴν καθολικὴ ἐφημερίδα ἔπου συνεργάζεται καὶ αὐτὸ θὰ γίνει, ἀφορμὴ νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὴ σύνταξή της.

Μὲ τὸ ἄρθρον του «*Grecs et Romains*»³ ὑποστήριξε πρῶτα-πρῶτα πὺς ὁ νέος Ἑλληνισμὸς δὲν ὀφείλει τὴ διάρκειά του στὴ λογοτεχνία του, τὴν ἀρχαία δηλαδὴ λογοτεχνία. Στὴ Ρώμη, ποὺ συνέχειά της ἦταν τὸ Βυζάντιον, χρωστὰ κατὰ τὸν Ψυχάρη ἡ Ἑλλάδα τὴν ἔννοια τῆς

¹ Μερικὰ ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα αὐτὰ ἐκναυποπόθηκον στο βιβλίον του *Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature helléniques*, τ. 1, σ. 1148-68.

² «*Ordre public*» τῆς 17 Ἀγούστου 1919. Ἐκναυποσιεῦται στὸν τόμον «*Quelques travaux*», τ. 1, σ. 1961-8, μὲ τὸν τίτλον: «*Un problème de critique religieuse*».

³ Δημοσιεῦται στὴν «*Ordre public*» τῆς 29 Ἰουλίου 1919 καὶ ἀναδημοσιεῦται στὸ βιβλίον του «*Quelques travaux*», τ. 1, σ. 1157-63.

ἔθνικῆς καὶ κρατικῆς τῆς ἐνότητος. Κατὰ τὰ ἴδια του τὰ λόγια, «ὅταν στὰ 1821 ὁ Μπότσαρης καὶ οἱ ὅμοιοί του ξεσηκώνονταν, ἐπάκουαν χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν οὐ μιὰ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ ὠδήση. Ἡ, πράγμα ποῦ ἔχει ἀκόμα μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, μέσα τους συγγέονταν τὸ ρωμαϊκὸ καὶ τὸ ἑλληνικὸ ἰδεῶδες, οἱ δύο κλασσικὲς ἀρχαιότητες—κ' ἦταν αὐτὸ ὠραία κληρονομιά!». Ἀλλὰ πρόσθετε ὁ Ψυχάρης καὶ τοῦτο—ποῦ πείραξε τὴν καθολικὴ ἑφημερίδα: «Ἄν πραγματικὰ κάποιον ἐφρίσταιται μὲ ἑλικὴ ὑπόσταση σήμερον τὸ ρωμαϊκὸ κράτος, τὰ τελευταῖα του ἔχρη πρόπει νὰ τὰ ζητήση κανεὶς στὸ παλιὸ Φανάρι, κοντὰ στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη τῶν Ἑλλήνων, ποῦ χρησιμοποιεῖ πάντα τοὺς τέπους τῆς ρωμαϊκῆς καγκελλάριᾶς καὶ ποῦ πάντα τιλοφορεῖται ἐπίσημα, ὅπως ἄλλοτε ὁ αὐτοκράτορας, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ Νέας Ρώμης».

Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, ὅταν τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ μιλήσῃ γιὰ τὸν Ἑρνέστο του, ἤρθε καὶ πάλι ἀντιμέτωπος στὸ ἀδιάλλαχτο καθολικὸ αἴσθημα. Στὴ διάλεξη ποῦ ἔκαμε γιὰ τὸ γιό του καὶ ποῦ ἀργότερα τὴν καταχώρησε στὸ βιβλίον του γιὰ τὸ Ρενάν, σ. 255-86, ἔδωσε τὰ γενεαλογικὰ του, ποῦ ἦταν καὶ γενεαλογικὰ τοῦ παιδιοῦ του. Θέλησε μάλιστα τὴ θρησκευτικότητα, τὸ μυστικισμὸ καὶ τὸν ἥρωισμὸ τοῦ Ἑρνέστου νὰ τὸν συδέσῃ κυρίως μὲ τὸν προπάππο του, τὸ μισὸ Γιάννη Ψυχάρη, ποῦ, ὅπως ξέρομα, δὲν τοῦ ἔλειπε μήτε δύναμη ψυχῆς, μήτε πατριαρχικότητα¹. Ὅμως οἱ καθολικοὶ ἤθελαν τὸν Ἑρνέστο γνήσιον καθολικόν, παιδί τῆς Ρώμης, καὶ τὰ γενεαλογικὰ ἔπρεπε νὰ ξεχαστοῦν. Σ' αὐτὸ ἔμως καμιά ὑποχώρηση ἀπὸ μέρος τοῦ Ψυχάρη, ὅσο καὶ ἂν τὸν καθολικισμὸ τὴν ὥρα συμπαθούσε καὶ ὅσο καὶ ἂν καμάρωνε τὸ γιό του, ποῦ «μὲ τὴν πεποίθησί του τὴν οὐδεότητα, μὲ τὴν πίστιν του τὴν ἀτόφρα» μπόρεσε «ν' ἀντιπροσωπέψῃ, ν' ἀποσαρκώσῃ μιὰ σημαντικὴ μερίδα τῆς τοισεινῆς γαλλικῆς νεολαίας μὲ τὰ ὄνειρά της, μὲ τὸν καθολικισμὸν της τὸν ἰδανικόν, μὲ τὴν θρησκείαν της τὴν ξαναγεννημένην», ὅπως γράφει ὁ ἴδιος².

Ἡρέπει ὅπωςδὴποτε νὰ ξανατονιστῇ πὼς ὁ Ψυχάρης ἰδιαίτερα τὴν ὥρα ἐκτιμᾷ τὴν συμβολὴν τὴν ἐπιστημονικὴν τῶν Γάλλων καθολικῶν καὶ διακηρύσσει: πὼς «ἡ καθολικὴ προσπάθεια τῶν τελευταίων σαράντα ἢ πενήντα χρόνων κάνει τιμὴν στὴ γαλλικὴ ἐπιστήμην γενικώτερα. Οἱ καθολικοὶ, συνεχίζουσι, ἔκαμαν λόγον ποῦ πῆγαζε ἀπὸ τὴν πίστιν τους, τὸ δέ-

¹ Τὸ θέμα αὐτὸ μὲ ἀπαρτίζει στὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ ἀνάκτορον βιβλίου μου: «Ἡ πνευματικὴ διαμόρφωσις τοῦ Ψυχάρη ὡς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ταξιδιοῦ», ὅπου ἐξετάζω τὰ γενεαλογικὰ τοῦ Ψυχάρη.

² Οἱ Ψυχάρηδες [Γ'. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου, τ. 3, μέρ. 6', σ. 857].

χομαι απόλυτα (ἀλλὰ καὶ ἔργο καλῆς πίστεως)· ἕκαμαν ἀκόμα καὶ ἔργο πατριωτικόν»¹. Πόσο μακρὰ εἶμαστε ἀπὸ τὴς παλιότερες ἰδέες τοῦ Ψυχάρη! Τὴν ἴδια περίπτου ἀντίληψη θὰ βροῦμε διατυπωμένη καὶ στὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ δευτέρῃ του περίοδο μυθιστόρημα τοῦ Ψυχάρη «Sœur Anselmine». Θὰ σημειώσῃ ἐκεῖ (σ. 301), ἐγκαταλείποντας παλιότερες ἀντιλήψεις του, ὅτι ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ «γεγονὸς ἱστορικόν, γεγονὸς ἠθικόν, γεγονὸς ἀναγκαῖο, γεγονὸς γαλλικόν».

Τώρα γίνεται ἀνεκτικώτερος μπροστὰ στὴς θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις. Ἰσα-ἴσα ὁ θρησκευτικὸς, καθὼς καὶ ὁ ἀντιθρησκευτικὸς φανατισμὸς, μᾶς δείχνει, κατὰ τὴ γνώμη του, τὴν ἀπόλυτη ἀνάγκη τῆς ἀμοιβαίας ἀνοχῆς, τῆς ἀγάπης, τῆς λεπτότητος². Παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τοὺς παλιότερους ἀγῶνες κατὰ τῶν Ἰησοῦϊτῶν, λιγώτερο μαχητικὸς καθὼς εἶναι τώρα, θεωρεῖ πρωταρχικῆς σημασίας τὴν ἀγάπη, ποὺ πρέπει νὰ βασιλεύῃ μεταξὺ τῶν Γάλλων. Γιατὶ χωρὶς αὐτὴν δὲν μπορεῖ νὰ γίνου ἀνεκτὲς οἱ ἰδεολογικὲς ἀντιθέσεις. Δὲ νομίζει μάλιστα πὼς εἶναι ἀναγκαῖο νὰ πιστεῦθῃ κανεὶς στὴ θρησκεία, γιὰ νὰ κρίνῃ μὲ δικαιοσύνη τὴν Ἐκκλησία ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ νὰ τὴν ἀγαπᾷ. «Ἡ ἱστορία τῆς χώρας, γράφει πάλι στὴ «Sœur Anselmine», σ. 257-8, καὶ λίγο μυαλὸ μποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσου γιὰ μιὰ καθαρώτερη ἐκτίμηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς πραγματικότητος. Ἡ Γαλλία εἶναι χώρα καθολικὴ καὶ θὰ μείνῃ καθολικὴ ὅσο θὰ τὸ θελήσῃ. Τὸ παρελθὸν δὲν καταργεῖται ἀπὸ τὴ μίαν ὥρα στὴν ἄλλη». Καὶ καταλήγει διακηρύσσοντας τὴν ἀνάγκη τῆς θρησκευτικότητος.

Ἡ ἡρωίδα τοῦ μυθιστορήματος, ἡ Sœur Anselmine, στὰ μάτια τοῦ André Pauvon (ποὺ εἶναι βέβαια ὁ συγγραφέας) ἐνσαρκώνει τὰ μεγάλα ἔργα ποὺ συγκρότησαν τὴ Γαλλία, τὸν καθολικισμὸ καὶ τὴ βασιλεία, ποὺ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ ἀποψη ἂν τὰ ἀντικρύσῃς, ὀφείλεις νὰ τὰ ἐξάρῃς καὶ νὰ τὰ ὑμνήσῃς, ἀφοῦ αὐτὰ δημιουργώντας τὴ γαλλικὴ ἐνότητα ἕκαμαν πραγματοποιήσιμι, τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1789 (σελ. 271-2). Ὁ Ψυχάρης πιστεύει τώρα πὼς, ἂν παραγνωρίζῃ κανεὶς τὸ μεγαλεῖο τῆς θρησκείας, εἶναι σὰ νὰ τυφλώνεται στὰ ζητήματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς Γαλλίας (σελ. 180).

Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι πίστευε παλιότερα, τώρα βλέπει τὸ χριστιανισμὸ σὰν κάτι: «πελώριο»³. Καὶ ὅταν στὸ ἴδιο μυθιστόρημα κατὰ ἔγκυ ἀπίθανο ἢ ἔστω πρωτότυπο τρόπο μᾶς παρουσιάσῃ τὸν ἴδιο τὸ γιό του τὸν Ἑρνέστο καὶ ἀισθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ τὸν προσφωνήσῃ, ἰδοὺ ποῖα εἶναι τὰ λόγια

¹ Quelques travaux, τ. 1, σ. 1167 (δημοσίευμα τοῦ 1919).

² Sœur Anselmine, σ. 273. ³ Αὐτ. σ. 158.

του, λόγια ἀσφαλῶς μεγαλόστομα, πού μαρτυροῦν ὅμως τὴ μεταστροφή πού ἔχει γίνει μέσα του, ἀφοῦ τώρα ἐπιθυμεῖ νὰ προσαρμοσθῆ στὶς ἰδέες τοῦ γιου του. Ἄλλ' ἄς παραθέσω τὸ σχετικὸ χωρίο, πού ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δείχνει καὶ τὴ βαθειὰν ἀγάπη καὶ τὸ βαθῶς θαυμασμὸ πού ἐνιωθε ὁ πατέρας στὸ γιό του: «Ὡ ἀγαπημένο μου παιδί, πού γιὰ σένα ἡ ἀγάπη μου καθόλου δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφραστῆ ὅπως ταιριάζει· ὦ Ἐρνέστο μου, ἀσφαλῶς δὲ θὰ πῶ ψέματα σὸ βάθος τῆς σκέψης μου — τὸ ξέρεις ἐσὺ πού μὲ γνώρισες—ἀλλὰ σὶὸν πόνο μου τὸν ἀπαρηγόρητο θὰ μοῦ γίνῃ ἀσύγκριτη ἡδονὴ νὰ γονατίσω μπροστά Σου, νὰ σὲ ὑπερηρέησῃ μὲ ὅλη μου τὴν ἡνυχή, νὰ συμμορφωθῶ μὲ τὴ σκέψη σου μέσα σὸ περιθώριο, πλατὺ ἀκόμη πρὸς τιμὴν σου, παιδί μου, ὅπου θὰ μπορέσω νὰ σὲ ἀκολουθήσω ἀκολουθώντας τὴ δική μου συνείδηση» (σ. 155). Καὶ συνεχίζει ζητώντας του συγνώμη, πού ταράζει τὴν ἡσυχία του, ἀνασύροντάς τον γιὰ μιὰ στιγμὴ ἀπὸ τὸ γλυκὺν ἴσκιον πού κοιμάται, γιὰ νὰ φωτίσῃ (μέσα σὸ μυθιστόρημά του) μὲ τὸ ἀληθινὸ της φῶς τὴν ἄγνωστη καὶ θελκτικὴ μορφὴ του.

Ἔβδαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο πῶς, ἂν ὁ Ψυχάρης εἶχε κάποτε ὀρισμένες σοσιαλιστικὲς τάσεις, οἱ τάσεις αὐτὲς τὸν ὀδηγοῦσαν τὸ πολὺ σὲ ἕναν ἀνθρωπιστικὸ σοσιαλισμὸ, ἐντελῶς ἀντιμαρξιστικὸ, πού θὰ διατηροῦσε ἀνέπαφη τὴν προσωπικότητά μὲ ὅλες τὶς ἰδιοτυπίες της καὶ μὲ ὅλες τὶς δυνατὲς πρωτοβουλίες της. Στὴν περίοδο πού τώρα τὸν παρακολουθοῦμε ὄχι μόνον πολλὰ πράγματα τὰ βλέπει ὁ Ψυχάρης μὲ διαφορετικὸ, μὲ συντηρητικώτερον μάτι, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ σοσιαλισμὸς, ἰδίως ὁ σοσιαλισμὸς στὴ Γαλλία, ἔχει ἐξελιχθῆ κολοσσιαῖα ἀπὸ κάθε ἀποψη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὁ Ψυχάρης ἦταν ὡς ἕνα σημεῖον θαυμαστής του. Ἔχει μεσολαβήσει ἡ ρωσικὴ ἐπανάσταση, πού ὀδηγεῖ σὲ μιὰ κρίση τοῦ σοσιαλισμοῦ γενικώτερα, γιὰτί θέτει μεγάλια προβλήματα στοὺς στρατευόμενους σοσιαλιστές. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀσπάζονται τὴν κατεύθυνση πού ἔδωσε ὁ Λένιν ἐφαρμόζοντας τὸ σοσιαλιστικὸ πείραμα στὴ Ρωσία. Ἐναντίον αὐτῶν ἰδίως ἀγωνίζεται μὲ πάθος σήμερον ὁ Ψυχάρης. «Ἐνόητο δηλητήριο, γράφει¹, ἔβγαине μὲ θαυμάσιο τρόπο ἀπὸ τὰ σίματα τῶν σοσιαλιστῶν, πού γέριζαν ἀπὸ τὴ Ρωσία, ἀπὸ τὴ Ρωσία, πού ἀγνοοῦσαν καὶ τὴν ἐπιφάνειά της καὶ τὸ βάθος της. Ψυχρὲς ὅμως ἐθελόδουλες, παρόλῃν ὁ ἕνας περισσότερον ἀπὸ τὸν ἄλλο μπροστά στὴ Σοβιετικὴ Ρωσία, σκλάβοι ἄλλοτε τῆς ἀνοησίας τους, ἄλλοτε τοῦ γερμανικοῦ χρυσίου, ἄλλοτε καὶ τῶν δυό».

¹ Sœur Anselmine, σ. 219.

Ὁ Ψυχάρης κρίνει στὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ γεγονότα τοῦ πολέμου καὶ τὴν πολιτεία τῶν σοσιαλιστῶν μέσα στὸν πόλεμο, ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτεία τῶν ἐθνικιστῶν, στοὺς ὁποίους ἀγῆκει. «Ὁ φόβος μας, προσθέτει ¹, τοὺς γέμιζε δύναμη». Τοὺς καταλογίζει ἑλλειψη πατριωτισμοῦ καὶ φιλειρηνισμὸ μὲ κάθε θυσία· κι' αὐτό, προσθέτει ὁ Ψυχάρης, γιὰ νὰ ξαναρχίσουν τὴν πάλη τῶν τάξεων — σὲ μιὰ Γαλλία ὑποδουλωμένη στοὺς Πρώσους.

Ὁ Ψυχάρης καταδικάζει: ἀνεπιφύλαχτα τὴν παλιότερη πολιτικὴ τῶν σοσιαλιστῶν ἐναντίον τῶν ἐξοπλισμῶν, πολιτικὴ πρὸς τὴν ἐπιδοκιμαζάν καὶ οἱ «ἀδελφοί τους οἱ Γερμανοὶ σοσιαλιστές». «Ἐσαμποτάρισαν ἄλλοτε τὸν πόλεμο καὶ τώρα (=στὴν περίοδο τοῦ πολέμου), μᾶς λέει ², μὲ τὴν εἰρηνοφιλία τους σαμποτάρουν τὴν εἰρήνη». Καὶ κηρύσσει ὁ Ψυχάρης: «Δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ γλυτώσωμε ἀλλιῶς παρὰ ἀντιδρωτικὰ ἐναντίον τους καὶ ὑπὲρ τῆς Γαλλίας. Ὀνομάστε το αὐτὸ «ἀντίδραση», ἂν οἷς ἀρέση... Ἐἶναι ἀνάγκη νὰ χωριστοῦμε ἀπ' αὐτούς, ἂν δὲ θέλωμε ἢ Γαλλία νὰ γίνῃ ἓνα σοβιῆτ διεθνές, δηλαδὴ γερμανικό» ³.

Ὁ Ψυχάρης καὶ ἀργότερα (Ἰούνιος 1927) σ' ἓνα ὄνειρόδρομα μὲ τὸν τίτλο «Εὔα», πρὸς θὰ δημοσιεύσῃ στὴ «Νέα Ἐστία», ἔτ. Α' (1927), σ. 596-9, θὰ σατιρίσῃ τὶς ἐπαναστατικὰς καὶ τὶς ἀναρχικὰς ἰδέες. Ἐτοιμαζε μάλιστα, καθὼς ὁ ἴδιος ἔγραφε, καὶ ὀλόκληρο μυθιστόρημα, ὅπου θὰ ἀνάπτυσσε καὶ πάλι τὶς ἀντιλήψεις του αὐτές.

Γ. Ο ΨΥΧΑΡΗΣ ΚΑΙ Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Ἄν μελετήσῃ κανεὶς τὸ πανεπιστημιακὸ περιβάλλον, πρὸς διαμόρφωσε τὸν Ψυχάρη ⁴, θὰ διαπιστώσῃ τὴν ἀναμφισβήτητη ἐπίδραση, πρὸς ἢ γερμανικὴ σκέψῃ ἄσκησε στὸν πνευματικὸ κόσμον τῆς Γαλλίας μὲ τὴν μεσολάβηση ἐξαιρετικῶν πνευμάτων, πρὸς ἔγιναν οἱ φορεῖς καὶ οἱ κήρυκες τῶν μεθόδων τῆς στὴ Γαλλία—ὅπως ὁ Ρενάν καὶ ὁ Ταίν, ὁ Gaston Paris καὶ ἄλλοι φιλόλογοι ἐρευνητὲς τῆς ἐποχῆς. Ὁ πόλεμος τοῦ 1870 ὅχι μόνον δὲν ἔφερε μιὰν ἀναστολὴν στὴν τάση αὐτῇ, ἀλλὰ καὶ βοήθησε νὰ ἀκολουθηθοῦν καὶ νὰ ἐφαρμοστοῦν στὸ πεδίο τῆς ἐρευνας οἱ γερμα-

¹ Sœur Anselmine, σ. 220.

² Ἀδτ. σ. 221-2.

³ Στὸν πατριωτισμὸν τοῦ ἀπάνω ὁ Ψυχάρης δίνει συχνὰ στὰ γραφτὰ του ἐντελῶς ρητορικὴ μορφή. Δεῖτε λ. χ. τὴ σελίδα 225 τῆς «Sœur Anselmine».

⁴ Τὸ θέμα αὐτό μὲ ἀπασχόλησε σὲ πλατύτερη μελέτη μου γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ Ψυχάρη ὡς τὴν ἐποχὴν τοῦ «Ταξιδιοῦ», πρὸς δὲν εἶδε ἀκόμη τὸ φῶς τῆς δημοσίευστάς. Βλ. σ. 103 τοῦ δημοσιεύματος τούτου, σημ. I.

νικῆς μέθοδοι, πού—ἔπως πίστευαν ὅλοι—εἶχαν ἐξασφαλίσει τὴ νίκη στὴ Γερμανία. Διαπιστώνονται μάλιστα τότε σὲ γενικώτερα πλαίσια ἐπιδράσεις, πού πηγάζουν ἀπὸ σημαντικὰ γερμανικὰ πνεύματα: τὸν Κάντιο, τὸ Σοπενάουερ, τὸ Νίτσε καὶ τὸ Βάγνερ. Εἰδικώτερα μέσα στὰ πλαίσια τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τοῦ Ψυχάρη χαρακτηριστικὸ εἶναι τοῦτο. Στὴ «Sœur Anselmine», σ. 60, παρουσιάζει ὁ Ψυχάρης ἕναν ἀπὸ τοὺς ἡρώες του, τὸν André Raugon, νὰ γυρίζει τὸ 1877 ἀπὸ ἕνα μακρόχρονο ταξίδι στὴ Γερμανία. Ἦταν κι' αὐτὸς ἕνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς Γάλλους, πού μετὰ τὸ 1870 πῆγαν νὰ σπουδάσουν στὰ σχολεῖα τῶν Γερμανῶν, ἀθῶα πιστεύοντας πὼς θὰ μάθουν ἐκεῖ καὶ θὰ μπορέσουν νὰ μεταφέρουν στὸν τόπο τους τὸ «μυστικὸ τῆς νίκης τοῦ δημοδιδασκάλου». Γιατὶ στὴ Γαλλία μετὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1870 πίστευαν ὅτι ὁ Γερμανὸς δημοδιδάσκαλος νίκησε τὸ Γάλλο δημοδιδάσκαλο μὲ τὴν ἀνώτερη, μόρφωση, τὸν πιὸ ολοκληρωμένο καταρτισμὸ του. Σχεδὸν ἀδιαμαρτύρητα λοιπὸν τὸ γαλλικὸ πνεῦμα δέχεται τὶς γερμανικὲς ἐπιδράσεις. Ὁ ἴδιος μάλιστα ὁ Ψυχάρης τὸ 1893¹ θαυμάζει τὴ «γερῆ φιλοσοφία» τῶν Γερμανῶν διανοητῶν τῆς ἀρχῆς τοῦ περασμένου αἰῶνα. Καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1900, μ' ἔλη τὴν ἀντιπάθειά του πρὸς τὸν Κάιζερ καὶ τὴν ταχτικὴ του, ἐξακολουθεῖ νὰ θαυμάζει τὸ γερμανικὸ πνεῦμα, μολοντί δὲ συμπιχθεῖ ἴσως τῆ Γερμανία στὸ σύνολό της. Τὸ Νίτσε καὶ τὴ θεωρία του γιὰ τὸν ὑπεράνθρωπο κατηγορηματικὰ τὰ ἀρνεῖται. «Ἐλευϊνὴ, κακοορίζικη καὶ ἀνήθικη» χαρακτηρίζει² τὴ φιλοσοφία του. Ἀληθινὸ σκάνδαλο τὸ θεωρεῖ—κ' ἐδῶ προβάλλει καθαρὰ ἡ δημοκρατικότητά τοῦ Ψυχάρη—πὼς στὰ χρόνια τὰ δικά μας, πού «κι' ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη κι' ἀπὸ τὰ πολιτικὰ βλέπουμε πὼς ἔχουμε σημασία τὰ ἄτομα, ὄχι τὸ ἄτομο, πού ἔπεσε κάτω τὸ παλαικὸ σύστημα τῆς τυραννίας ἐνὸς καὶ μόνου, πού παντοῦθε μεριὰ ὅλοι λέγε νὰ γίνουν ἀθροῦποι σωστοί, πού οἱ λαοὶ βαιοιλεύουνε ὅσο πάνε καὶ μεγαλώνουνε», σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, μᾶς λέει, ξέθαψε ὁ Νίτσε τὴ φιλοσοφία του ἀπὸ κάποιον μεσαιῶνα, πού ταιριάζει μονάχα γιὰ τὸν Κάιζερ. Ἀλλ' ἂν δὲ θαυμάζει ὁ Ψυχάρης τὸν Κάιζερ καὶ τὸ φιλόσοφό του, ὅμως εἶναι μεγάλος θαυμαστῆς τοῦ Γκαίτε (πού τὸν θεωρεῖ κατώτερο μονάχα ἀπὸ τὸ Δάντη στὰ νεώτερα χρόνια)³, καθὼς καὶ τοῦ Χάινε, πού τὸν πιστεύει δεῦτερο «θεὸ» τῆς Γερμανίας⁴. Δὲν ξεχνᾷ ἀκόμα καὶ τὴ συμβολὴ τῆς Γερμανίας στὴ μουσικὴ⁵. Καὶ γιὰ ἔλ' αὐτὰ, καὶ παρὰ τὴν πολιτεία τοῦ Κάιζερ,

¹ Quelques travaux, σ. 1, σ. 105. ² Γιὰ τὸ Ρωμαϊκὸ θέατρο, σ. 17.

³ Αὐτ. σ. 21. ⁴ Ζωὴ καὶ ἀγάπη στὴ μοναξιά, σ. 323.

⁵ Γιὰ τὸ Ρωμαϊκὸ θέατρο, σ. 33.

δὲν μπορεῖ, μᾶς λέει¹, νὰ μιλήσῃ τῇ Γερμανίᾳ. Πιὸ κάτω μάλιστα τὸν συνεπαίρνει ὁ λυρισμός: «Ὅποιος σιὰ νιάτα του ἔμαθε ἀπ' ἔξω κι' ὅσο ἔρχονται τὰ χρόνια μὲ τὴν ἴδια ζέση ξαναλέει τοῦ *Heine* τοὺς στίχους: ὅποιος,... παλληκᾶρι, καρδιοχιτύπησε ξεστηθίζοντας δυνατόφωνα τὰ λόγια τῆς *Τέκλας* τοῦ «*Wallenstein*» ἢ ἄρχισε νὰ πλέκῃ χίλια ὄνειρα διαβάζοντας τοῦ *Schiller* τὰ «*Ιδανικά*»: ὅποιος κατόπι κατάλαβε τί θὰ πῆ *Kant* καὶ μελέτησε τὸν περίφημο λόγο τοῦ *Fichte* στὸ γερμανικὸ ἔθνος· ὅποιος εἶδε ἄξαφνα μπροστὶα του κόσμος γιγαντένιος νὰ ξανοίγῃ, ἡ ζωὴ του ν' ἀλλάξῃ, ὁ νοῦς του νὰ πλουτίζῃ, νὰ τρέμῃ κ' ἡ καρδιά του μὲ τοῦ *Goethe* τ' ἀπέραντο φῶς, ἐκεῖνος μπορεῖ νὰ λυπηθῇ καὶ λυπᾶται, ποὺ πῆραν τὰ πράματα τέτοιο δρόμο, μὰ ποτέ του δὲν ξεχνᾷ, μήτε μπορεῖ νὰ ξεχάσῃ τὴ Γερμανία». Ξεχωρίζει καὶ ὁ *Φυχάρης*, ὅπως οἱ περισσότεροι Γάλλοι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, τίς δύο Γερμανίες, τὴ Γερμανία τοῦ *Κάιζερ* καὶ τὴ Γερμανία τῶν διανοουμένων.

Μονάχα λίγο πρὶν ἀπὸ τίς παραμονές τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου παρουσιάζεται: στὴ Γαλλία μιὰ ὀπωσδήποτε σημαντικὴ καὶ ὀμνιδικώτερη κίνησις γιὰ κάποια ἀντίδραση πρὸς τὸ θαυμασμὸ τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος. Ἐἰς γερμανικὲς ἐπιστημονικὲς μεθόδους, ποὺ ἔχουν ἀνεπιφύλαχτες τίς τιμὲς στὴ *Sorbonne*, τίς ἀρνοῦνται τώρα μαχητικοὶ νέοι τῆς ἐποχῆς, καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁ *Agathon* καὶ ὁ *Pierre Lasserre*, μὲ δημοσιεύματά τους, ποὺ ἔχουν χαρακτηριστικὸς τίτλος: τοῦ *Agathon*: «*L'esprit de la nouvelle Sorbonne*», τοῦ *Lasserre*: «*La doctrine officielle de l'Université...*». Ἀκόμα καὶ ἡ περίφημη μελέτη τοῦ *Joseph Bédier* «*Légendes épiques*», 1908 κέ., πρέπει ὡς ἕνα βαθμὸ νὰ τοποθετηθῇ μέσα στὴν τάση αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη ἕτι διεκδικεῖ ἐπίμονα τὴ συμβολὴ τῆς Γαλλίας, ποὺ συστηματικᾶ, καθὼς λέγεται, τὴν ἀρνεῖται ἡ γερμανικὴ ἐπιστήμη².

Μὲ τὸν ἔρχομὸ τοῦ πολέμου καὶ αὐτοὶ οἱ πανεπιστημιακοὶ διδάσκαλοι (ποὺ ὀργισμένα καὶ ἄδικα ὁ *Réguy* τοὺς ἀποκαλοῦσε «παγγερμανιστὲς») καὶ αὐτοὶ, κατὰ τὴ φράση τοῦ *Romain Rolland*, ὁμολογῶντας τὸ σφάλμα τους «οἰζύουν σὶν καιάδα ὅλη τὴν ἐργασία τους, ὅλο τους τὸ ζῆλο, ὅλες τους τίς θυσίες, τὰ πένθη τους καὶ τὰ παιδιὰ τους τὰ θυσιασμένα», γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τώρα τὴν πατρίδα τους, χωρὶς ἔμως, καθὼς παρατηρεῖ ὁ *Jean-Marie Carré*³, καὶ νὰ φτάσουν σὲ ἀκρότητες καὶ νὰ ἀρνηθοῦν τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ τὴ δικαιοσύνη. Μένουν ἔτσι μέσα σὲ λογικὰ ἔθρα, ποὺ ἀσφαλῶς τὰ ξεπέρασαν μὲσα στὸ λυρικό τους οἶστρο οἱ λογοτέχνες καὶ οἱ ποιητές.

¹ Ἀπ. σ. 24. ² *L. Reynaud*, *L'influence allemande en France*, σ. 293.

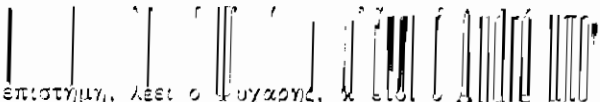
³ *Les écrivains français et le mirage allemand*, σ. 117.

Στὴν περίπτωση τῶν πανεπιστημιακῶν διδασκάλων βρίσκεται καὶ ὁ Ψυχάρης. Αὐτὸς ὅμως δὲ φαίνεται ὅσο ἄλλοι συνάδελφοὶ του ἀντικειμενικὸς καὶ ἀκριβοδίκαιος. Εἶναι ὁ πονεμένος πατέρας, ποὺ παρασύρεται καὶ ὑπερβάλλει. Πάντα ἄλλωστε ὁ Ψυχάρης ἔρρεπε στὴν ὑπερβολή. Ἄρνεϊται καὶ τὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του, τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του μαζί. Πολὺ συχνὰ εἶσκει τὴν εὐκαιρία νὰ κατηγορήσῃ τὴ γερμανικὴ ἐπιστημονικὴ μέθοδο, ποὺ, καθὼς καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι, καὶ ὁ ἴδιος μὲ τόση πίστη παλιότερα τὴν εἶχε ἐφαρμόσει στὸ ἔργο του. Τὸ 1918 κρίνοντας τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Ἄγγλου μεσαιωνολόγου καὶ νεοελληνιστῆ R. M. Dawkins «Modern Greek in Asia Minor»¹ διακηρύσσει πὼς χρόνια τώρα κυριάρχησε στὸ πνεῦμα του ἡ προκατάληψη γιὰ τὴ γερμανικὴ ἐπιστημονικὴ σκέψη, ποὺ ὡς ἕνα σημεῖο τὸν ἔκανε νὰ ὑποτιμᾷ τὴ συμβολὴ τῆς ἀγγλικῆς ἐπιστήμης. Γι' αὐτόν, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς συναδέλφους του, τίποτα δὲν ὑπῆρχε ἔξω ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ πὼς μονάχα γύρω στὰ 1907 αἰσθάνθηκε ἀληθινὸ ἔνθουσιασμὸ γιὰ τὴν ἀγγλικὴ ἐρμηνεία τῆς Καινῆς Διαθήκης μὲ τὴν εὐκαιρία ποὺ γνώρισε τότε τὴν ἐξαιρετικὴ ἔκδοση τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Μάρκου ἀπὸ τὸ M. Swete (1905). Μιλεῖ πιὸ κάτω γιὰ τὴν «τευτονικὴ ἀπάτη, ποὺ καθόλου δὲν περιορίζεται στὸ ἐμπόριο καὶ τίς πολεμικὲς φαντασματάδες, ἀλλ' ἀπλώνεται καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη»². Καὶ νομίζε: πὼς θὰ μπορέσουν οἱ Γάλλοι νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀπάτη μονάχα, ὅταν ἀποδιώξουν τὴ νοστροπία τους τοῦ 1870, τὴ νοστροπία τῶν νικημένων. Δὲν ἐπιδοκιμάζει τὴ στάση τοῦ δασκάλου του Gaston Paris, ποὺ καὶ μετὰ τὸ 1870 καὶ παρὰ τὸ 1870 ἔκρινε τὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη μὲ μετριοπάθεια, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ἄλλοι συνάδελφοὶ του, καθὼς ξέρομε³.

Ἐδῶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφερθῇ ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ψυχάρη «Scour Anselmine», σ. 73-4, ἡ γνώμη του γιὰ τοὺς Γάλλους, ποὺ μετὰ τὸ 1870 σπούδαζαν στὴ Γερμανία. Κατὰ τὸν Ψυχάρη γυρίζοντας αὐτοὶ στὴν πατρίδα τους δὲν ἔφερναν ἄλλο ἀπὸ τὴ διανοητικὴ ὑποδούλωση, ποὺ τὰ ἀποτελέσματά της, μᾶς λέει ὁ Ψυχάρης, ὑφίστανται καὶ ὅταν ἀκόμα αὐτὸς γράφῃ τὸ μυθιστόρημά του. Γι' αὐτὸ κ' ἔβαν ἀπὸ τοὺς ἥρωες τοῦ μυθιστορήματος, τὸν André Pauron, μᾶς τὸν παρουσιάζει: μετὰ τὸ γυρισμὸ του στὴ Γαλλία (1877) νὰ δοκιμάζῃ τὴν ἀνάγκη νὰ ἔρθῃ ξανά σὲ ἐπαφὴ μὲ τίς γαλλικὲς μεθόδους, μὲ τίς γαλλικὲς «humanités». Ἡ Σορμπόνη δὲν εἶχε ἀκόμα ἄσκημα ἐπηρεαστῆ

¹ Quelques travaux, τ. 1, σ. 1141 κέ.

² Ἀτ. σ. 1112. ³ Ἀτ. σ. 1146-7.

 από τή γερμανική επιστήμη, λέει ο Ψυχάρης,

ρούσε να συμπληρώσει σωστά τή μόρφωσή του. Γιατί «σχεδόν τήν επομένη του 70, γράφει: ὁ Ψυχάρης¹, οἱ γερμανικὲς μέθοδοι ἰσοπέδωναν τοὺς γαλλικοὺς ἐγκεφάλους, ποὺ εἶχαν ἐκμηδενιστῆ ἀπὸ θαυμασμοῦ. Ὅλοι ἀρνοῦνταν τὸν παλιὸ γαλλικὸ ἀνθρωπισμὸ καὶ ἔξαφνα ἀνακάλυπταν πὼς ποτὲ δὲν ἐπῆρξε φιλολογικὴ ἐπιστήμη στὴ Γαλλία. Δὲν ἐπῆρξε πιά παρὰ ἢ γερμανικὴ ἐπιστήμη».

Τὴν ἴδια ἐποχὴ (23 Φεβρουαρίου 1919) σὲ δημοσίευσμά του σχετικὸ μὲ ἔργο τοῦ Antoine Meillet² ἐπιτίθεται πάλι ἐναντίον τῶν γερμανικῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων. Καταφέρεται εἰδικώτερα ἐναντίον στὴν τάση ποὺ ὀδηγοῦσε στὴ λεπτομέρεια, τὴ συγγραφή μονογραφιῶν, τὴ «μικρογραφία». «Μπορῶ νὰ μιλήσω, μᾶς λέει³, ἐντελῶς ἐλεύθερα γι' αὐτὸ τὸ πρῶμα! Ἔκαμα κ' ἐγὼ ὁ ἴδιος ὅτι κ' οἱ συνάδελφοί μου καὶ τὰ ταπεινά μου δημοσιεύματα δὲ θὰ τὰ ψέξη κανεὶς οὔτε γιὰ ἔλλειψη πληροφοριῶν, οὔτε γιὰ ἔλλειψη ἀκριβολογίας. Ἄν λοιπὸν κατηγορῶ κάποιον, κατηγορῶ συνάμα καὶ τὸν ἑαυτό μου». Νομίζει τώρα πὼς ἀδικαιολόγητα περιφρονοῦσαν οἱ Γάλλοι τοὺς κλασσικούς των καὶ ἐξαίροντας τὴ λεπτομέρεια ἐσκίαζαν τὶς γενικὲς ἀλήθειες, γιατί κατὰ τὴ γνώμη του ἡ μικρολογία στρεβλῶνει τὴν κρίση, πάνω στὰ μεγάλα ψυχικὰ γεγονότα⁴. Καὶ ἐδῶ φέρνει τὸ παράδειγμα τοῦ δασκάλου του Louis Havet, ποὺ ἐφάρμοξε τὴ λεπτολογία αὐτὴ μέθοδο, μιὰ μέθοδο, ποὺ ἔκανε τὸ Ρενάν νὰ πιστεῦθῃ πὼς ἡ φιλολογία θὰ κατάρφερνε μιὰ μέρα νὰ αὐτοκαταστραφῆ. Τότε τὸν θύμωνε ἡ γνώμη τοῦ Ρενάν, ἀλλὰ τώρα βλέπει: πόσο ὁ Ρενάν εἶχε δίκιο. Καὶ τελειώνει ὁ Ψυχάρης μὲ τὸ κήρυγμα ὅτι καίρὸς εἶναι γιὰ τοὺς Γάλλους νὰ ξαναγυρίσουν στὴ γαλλικὴ φιλολογία, τὴν πλατεία καὶ καθαρή, ποὺ καὶ μόνι, τῆς εἶναι αὐτάρχης.

Ἀμέσως μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο δίνοντας ὁ Ψυχάρης διέξοδο στὸ μίσος, ποὺ ἔτρεφε κατὰ τῶν Γερμανῶν, γράφει⁵ ποίημα ἀφιερωμένο στὸν ἕγγονό του Lucien Psichari, ποὺ, μελονότι ὄχι ἐξαίρετο ποιητικὰ, μπορεῖ, νομίζω, νὰ ἀναδημοσιευτῆ ἐδῶ, γιατί χαρακτηρίζει τὰ αἰσθήματά του τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπέναντι τῆς Γερμανίας.

¹ *Steur Anselmine*, σ. 73-1.

² *Quelques travaux*, τ. 1, σ. 1119.

³ *Ἄστ.* σ. 1154.

⁴ *Ἄστ.* σ. 1154-6.

⁵ *Conférences de l'Odéon*, τ. 1, σ. 189.

LA HAINE

A mon petit-fils Lucien Puchan

*Fils de mon fils tué, Toi, la fleur de délices
Qui me restes après l'ouragan furieux,
Être bon, tel est le devoir impérieux.
Fais de ton cœur une urne et que l'amour l'emplisse.*

*Mais il faut que la sainte équité s'accomplisse.
Tu ne peux pas aimer un peuple injurieux,
Violateur du droit, meurtrier monstrueux.
Ne pas le condamner, c'est être son complice.*

*Garde du mal ton devenir mélodieux.
L'homme fait brute est l'être entre tous odieux.
Qu'en toi la voix des morts tressaille et retentisse.*

*Transmets à les enfants comme un bien précieux
La haine du Germain léguée par les aïeux.
La haine du Germain est œuvre de justice.*

Ὁ Ψυχάρης ἐδῶ, καθὼς καὶ ἄλλοι ὄσοι ὑποστήριζαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀνάλογος ἀπόψεις, ὑπερβάλλει ἀναμφισβήτητα. Τίς ἦττες τῶν Γάλλων, ἐπὶ τὴν σημειώθηκα ἦττες, εἶναι φανερὸν πῶς δὲν τις ἔφερεν ὁ θραυμασμός τους ἢ ἡ τύφλωσή τους, ἔπως εἶπαν ἄλλοι, πρὸς καθεστὶ γερμανικό. Οἱ ὀργανωτικῆς ἱκανότητες τῶν Γερμανῶν εἶχαν διαπιστωθῆ συχνὰ καὶ σὲ ποικίλα πεδία τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Ἦταν λοιπὸν φυσικὸν γαιτονικό λαοί, πού λίγο-πολύ ὑστεροῦσαν στὸ πεδίο αὐτό, νὰ ζητήσουν τὰ γερμανικά μαθήματα. Ἦταν αὐτοὶ χωρὶς ἄλλο ὑποχρεωμένοι τὰ μαθήματα πού θὰ ἀντλοῦσαν νὰ τὰ μετουσιώσουν μὲ τέτοιο τρόπο, πού ὁ κάθε λαὸς νὰ μὴ στερηθῆ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τὰ καθαρῶς ἐθνικά, πού τοῦ εἶχε κληροδοτήσει ἡ ἐθνικὴ παράδοση καὶ πού ζυγοῦσαν ἐνίσχυσι, καὶ μιὰ δημιουργικώτερη χρησιμοποίησι. Ἄλλωστε μιὰ τέτοια ἀποψη, νομίζω, ὑποστήριξαν κατὰ καιροὺς καὶ στίς καλύτερες στιγμῆς τους καὶ ἐκεῖνοι ἀπὸ τοὺς Γάλλους, πού γιὰ λόγους γενικώτερους ἔδλεπαν σ' ὀρισμένα σημεῖα δυσμενῆ τὴ γερμανικὴ ἐπίδρασι στὴ Γαλλία. Περιορίζομαι νὰ προαπέμψω σ' ἓνα ἀπ' αὐτούς, τὸ Louis Reynaud, πού ἔργον τοῦ βίου του στάθηκε ἡ μελέτη ἀκριβῶς τῶν γερμανικῶν ἐπιδράσεων καὶ γενικώτερα τῆς πνευματικῆς ἐπαφῆς τῶν δύο λαῶν—γαλλικοῦ καὶ γερμανικοῦ. Ἐγὼ συμβολῆ τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος νομίζω πῶς καὶ αὐτός,

μολονότι όχι κατ' ἀρχήν φίλος τῶν Γερμανῶν, ἀνεπιφύλαχτα τὴν ἀναγνωρίζει. Ἴδού πῶς ἐκφράζεται γιὰ τὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη: «Ρεαλιστικὴ καὶ ἔλιτιστικὴ κατὰ βάθος, μὲ τὸ νὰ ὑποτάσῃ τὸ πνεῦμα στὰ πράγματα ἢ, ὅπως λέν ἐκεῖ, τὸ ὑποκείμενο στὸ ἀντικείμενο, μὲ τὸ νὰ σέβεται τὸ γεγονός σὲ σημεῖο πού νὰ μὴν ἐπιτρέσῃ στὸν ἐναντίου νὰ τὸ κυριαρχήσῃ μὲ τὴν κριτικὴ πού ταξινομεῖ καὶ ἀξιολογεῖ, ἀπορροφημένη ἀπὸ τὴ λεπτομέρεια καὶ φροντίζοντις μονάχα γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐομνηνεία ξύπνησε σ' ἐμᾶς [—τοὺς Γάλλους] τὴν ἀνάγκη τῆς αὐστηρῆς καὶ εὐσυνείδητης τεκμηρίωσης, πού ἦταν κάπως ἀποναρκωμένη, καὶ ἔδωσε στὴν ἔρευνα τίς στερεῆς βάσεις, πού τίς εἶχε χαμένες»¹. Βλέπει βέβαια παράλληλα καὶ τοὺς κινδύνους ὁ Γάλλος ἐρευνητὴς καὶ τοὺς τονίζει: πρῶτα - πρῶτα νὰ ἀποπνιγοῦν οἱ ἀρετὲς τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος κάτω ἀπὸ τὸ βᾶρος μιᾶς δουλειᾶς καθαρὰ μηχανικῆς· ἔπειτα νὰ συνηθίσουν οἱ Γάλλοι νὰ υἱοθετοῦν τίς γερμανικὲς ἀπόψεις στὰ διάφορα ζητήματα. Ἔτσι πράγματι, παρὰ τὴν ἀντίδραση στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐνὸς Fustel de Coulanges, ἡ γαλλικὴ ἐπιστήμη πολὺ συχνὰ παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς καὶ τὴν ἐλευθέρην κρίσιν τῆς.

Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ἐκφράζεται καὶ ἄλλοῦ στὸ ἴδιο του σύγγραμμα² ὁ Γάλλος μελετητὴς: «Τὴ γαλλικὴ ψυχὴ τὴν ἐπλάτυναν αἰσθητὰ ἢ γεομανικὴ ποίηση, ἢ γεομανικὴ αἰσθηματικότης καὶ ἢ γεομανικὴ θεωρία. Μὲ τίς ἠθικὰς ἐπιστῆμες τῆς ἢ Γεομανίας δὲν πραγματοποιήσε μικρότερο ἔργο. Μᾶς ἔμαθε νὰ θεωροῦμε τὰ σύνολα, νὰ ἀκολουθοῦμε τὴ βουρὴ ἐργασία τῶν μαζῶν μέσα στὴν ἱστορίαν καὶ νὰ λαμβάνομε ἐπ' ὄψιν μας μέσα οἰὰ ἄτομα τίς μόλις συνειδητὲς τάσεις δίπλα στὴν καθαντὸ διανόηση. Ἡ κατανόηση τοῦ κάθε λαϊκοῦ, τοῦ πρωτόγονου, τοῦ ἄβουλου στοιχείου εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀθηνετικὰ καὶ τὰ πιὸ πολῦτιμα δῶρα τῆς». Καὶ ἐδῶ Ἰσα-Ἰσα βρίσκειται ὑποχρεωμένος ὁ Reynaud γὰ ἀναγνωρίσῃ τὴ σημεῖα τοῦ Ταῖν καὶ τὴν ἐντελῶς ξεχωριστὴ συμβολὴ του στὴ μελέτη τοῦ πνευματικοῦ βίου ἐν συγκρίσει μὲ τίς συμβολὰς τῶν λιγώτερο ἐπιρρασμένων ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς Lemaître καὶ Fagnuet. «Μᾶς ἔδωσε ἀκόμη ἢ Γεομανία, συνεχίζει ὁ ἴδιος μελετητὴς, μιὰν ἐννοια πιὸ ἐξακριβωμένη τοῦ προκαθορισμένου, τοῦ ἀναγκαστικοῦ μέσα στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, τῆς ἀμοιβαιότητος τῶν ἀνθρωπίνων φαινομένων καὶ τῆς ἐξάρτησός των ἀπὸ τὸ φυσικὸ καὶ τὸ ἠθικὸ περιβάλλον. ... Κι' ἀκόμη πιὸ κοντὰ μας, προσθέτει, ἢ γερμανικὴ ἐπίδοσις ἐναντίον σὲ ἐπάλληλη, στὴ φιλολογία καὶ τὴν ἱστορίαν, τίς ἀσθητὲς μεθό-

¹ L. Reynaud, L'influence allemande en France au XVIIIe et au XIXe siècle, τ. 266. ² τ. 305-6.

δους ποὺ κατέχουμε ἄλλοτε καὶ ποὺ τὶς εἶχαμε ἀφήσει· καὶ εἶναι αὐτὴ ποὺ διαμόρφωσε τοὺς *Gaston Paris* καὶ τοὺς *Paul Meyer* καὶ τοὺς *Arbois de Jubenville*, τοὺς *Gabriel Monod*, κλπ., ποὺ ἀνάστησαν ὄλο μας τὸ παρελθόν». Ἄλλὰ καὶ πάλι δὲν ξεχνᾷ ὁ Reynaud γὰρ τὸν νίσσι, τὸ μεγάλο κίνδυνο τῶν Γάλλων γιὰ τὴν ἴδια τὴ διατήρηση τῆς ἐθνικῆς τους πνευματικῆς ἰδιοφυΐας. «Μὲ τὴ γερμανικὴ ἐπίδραση, ὑποστηρίζει, τὸ γοῦστο τὸ γαλλικὸ ἀναγκάστηκε νὰ ἐποχωρήσῃ μαρὸς στὴν ἱστορικὴ ἀντίληψη καὶ τὴν αἰσθητικὴν ἀδιαφορία»¹.

Ὡστε ὁ Ψυχάρης, γιὰ νὰ ξεναγυρίσωμε σ' αὐτόν, ὑποστηρίζοντας ὅσα παραπάνω ὑποστήριξε γιὰ τὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη χωρὶς ἄλλο δὲ στάθηκε ἀντικειμενικὸς καὶ ἀνεπηρέαστος κριτὴς τῶν πραγμάτων. Τὸ καταλαβαίνει καὶ ὁ ἴδιος ἀργότερα (1928)², ὅταν ξενατυπώνον-
τας τὰ ἀντιγερμανικὰ ἐκεῖνα δημοσιεύματά του τοῦ 1919 γράφει μετα-
νοιωμένος πὼς τὰ διακρίνει: μιὰ ἐξαίψη—ποὺ τὴν ὥρα ἐκείνη [τὴ μετα-
πολεμικῆ], προσθέτει ὁ Ψυχάρης, ἦταν δικαιολογημένη. Εἶναι ἄλλωστε
γνωστὸ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, καὶ μάλιστα στὴν τριετία 1926-29, ἀνα-
πτύσσονται ἀξιέπαινες προσπάθειες ἀπὸ μέρος Γάλλων διανοουμένων,
γιὰ νὰ βροχθῆσουν τὴν πνευματικὴ γαλλογερμανικὴ προσέγγιση. Ὁργα-
νώνονται τότε οἱ γνωστὲς «*Συγκειτρώσεις πανεπιστημιακῶν*» στὸ Παρίσι,
διαλέξεις, συνέδρια γαλλογερμανικὰ μὲ εἰδικούς ἐπιστήμονες, κλπ. Σὲ
μιὰ τέτοια εἰρημιστικὴ ἀτμόσφαιρα δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ἀναθεωρήσῃ
κάπως καὶ ὁ Ψυχάρης τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη.

* * *

Σχετικὴ μὲ τὴ νέα στάση του ἀπέναντι στὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη
εἶναι καὶ ἡ διάθεση, μὲ τὴν ὁποῖαν ἀντικρύζει τὰ χρόνια αὐτὰ ὁ Ψυ-
χάρης τὴν προσωπικότητα τοῦ μεγάλου του πεθεροῦ, τοῦ Ρενάν, ποὺ
εἶχε σταθῆ βέβαια ἕνας ἀπὸ τοὺς θαυμαστὲς τῶν γερμανικῶν ἐπιστη-
μονικῶν μεθόδων καὶ τοὺς εἰσηγητὲς των στὴ Γαλλία — καὶ συνάμα
ἕνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους φορεῖς τοῦ θετικιστικοῦ πνεύματος στὴ γαλ-
λικὴ πνευματικὴ ζωὴ.

Σὲ προηγούμενη μελέτη μου³ ἀσχολήθηκα μὲ τὴν ἐπίδραση ποὺ
δέχτηκε ὁ Ψυχάρης ἀπὸ τὸ Ρενάν καὶ τὸν Τάιν. Εἰδικώτερα γιὰ τὸν
πρῶτο ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς Γάλλους διανοουμένους ἔδειξα ἐκεῖ ὅτι
τὸ Ρενάν τὸν γνώρισε ὁ Ψυχάρης στὰ 1882 καὶ πολὺ σύντομα ἔγινε

¹ Ἀπ. σ. 307. ² *Quelques travaux*, τ. 1, σ. 1147, σημ.

³ *Ε. Κριμαῖ*, Ὁ Ψυχάρης καὶ ἡ ἐπίδραση ποὺ δέχτηκε ἀπὸ τὸ Ρενάν καὶ
τὸν Τάιν. (Αγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, Σεπτ. - Ὀκτ. 1919, ἀρ. 6, σ. 198-203).

καί γαμπρός τοῦ Γάλλου φιλοσόφου. Αὐτός εἶναι πού ἐπιρέασε οὐσιαστικά καί ἀποτελεσματικά τήν πνευματική πορεία τοῦ Ψυχάρη. Βέβαια ὁ Ρενάν δὲν ὠθήσε τὸν Ψυχάρη συγκεκριμένα πρὸς τὴ νέα ἑλληνική λογοτεχνία καί τὰ προβλήματα τῆς, ὅμως εἶναι ἐκεῖνος, πού τὸν ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὸ δέκατο ἔβδομο γαλλικὸν αἰῶνα, γιὰ τὸν ὁποῖον αἰσθάνονταν μιὰν ἰδιαίτερη κλίση τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ Ψυχάρης, καί τοῦ εἰδείξε τὰ ἀνερευνήτα μονοπάτια τοῦ ἀνατολισμοῦ, τὰ τόσο ἀγαπητὰ σ' αὐτόν. Ἀπὸ τίς παροτρύνσεις αὐτῆς παρακινήμενος ὁ Ψυχάρης, κατὰ τὴ δική του ὁμολογία¹, στρέφεται πρὸς τὴ μελέτη τῆς μεσαιωνικῆς καί τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας καί τὴν καλλιέργεια τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, πού θὰ ζητήσῃ γὰ τὴν ἀνανεώσῃ μὲ τίς καινοτόμες πρωτοβουλίες του.

Ὁ Ψυχάρης ἔχει τὴν εὐτυχία νὰ ζῆ δέκα δλόκληρα χρόνια (1882-92) στὸ στενὸ περιβάλλον τοῦ Ρενάν. Ἔτσι τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ μελετήσῃ προσεχτικὰ καί νὰ γνωρίσῃ λεπτομερικὰ τὴ σημαντικὴ φυσιογνωμία τοῦ πεθεροῦ του. Συχνὰ μάλιστα μιλεῖ γι' αὐτόν στὰ ἔργα του — καί πάντα μὲ ἀγάπη καί θαυμασμό. Ζοῦσε ἄλλωστε ὁ Ψυχάρης, ἕως τὰ χρόνια τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ἔπως πρὸ πάνω εἶδαμε, μέσα στὴν πνευματικὴ καί ἰδεολογικὴ ἀτμόσφαιρα, πού ἕνας ἀπὸ τοὺς χαρακτηριστικοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἦταν ὁ μέγας του πεθερός. Λίγα χρόνια ὅμως μετὰ τὸν πόλεμο τοῦ 14, καί ἀκριβῶς τὸ 1925, ἔταν ἀπὸ καιρὸ ἔχει πιά συντελεσθῆ μέσα του ἡ γνωστὴ μας ἰδεολογικὴ του μεταστροφή, πού ποικίλες τῆς ἐκδηλώσεις διαπιστώσαμε ἔδῃ, στὸ μελέτημα τοῦτο, ὁ Ψυχάρης ἀποφασίζει νὰ μιλήσῃ γιὰ τὸ Ρενάν γράφοντας γι' αὐτόν ἕνα πλατότερο δημοσίευμα. Κυκλοφορεῖ λοιπὸν τότε τὸ γνωστὸ του βιβλίον: «Ernest Renan. Jugements et souvenirs».

Ὅπως καί ἄλλοι παρατήρησα², ἡ θέση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ εἶναι ἀναμφισβήτητα ἀρνητικὴ ἀπέαντι στὸ μεγάλο διανοητή. Ὁ Ψυχάρης ἀπ' ἀφορμὴ τὸ βιβλίον αὐτὸ συναντᾷ τὴν ἐπιδοκιμασίαν τῶν καθολικῶν κύκλων, πού μὲ χαρὰ τοὺς τὸν βλέπουν νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ὁ Ρενάν δὲ στάθῃκε γνήσιος ἐρευνητής, παράλληλα ὅμως ἀντικρούζει τὴν ἀποδοκιμασίαν τῶν ὀρθολογιστῶν, πού θαυμάζουν πάντα τὸν ἀνανεωτὴ διανοούμενον Ρενάν. Ὁ Ψυχάρης δὲ βλέπει πιά στὴν προσωπικότητα τοῦ Ρενάν τὸ μέγαλον ἐπιστήμονα, ἀλλὰ μονάχα τὸ μέγαλον συγγραφέα ἕναν συγγραφέα, πού τὸν τοποθετεῖ δίπλα στὸ Σατωμπριάν, τὸν Οὐγκό, τὸ Λαμαρτῆνο, τὸ Μυσσέ καί τὸ Σταντάλ. Στὴ στάση του αὐτῆ ἀπέ-

¹ *J. Psychari*, Ernest Renan. Jugements et souvenirs, Paris, 1925.

² Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, Σεπτ. - Ὀκτωβρ., 1919, ἀρ. 6.

γαντι στὸ Ρενάν ὁ Ψυχάρης ἀκολουθεῖ ἐνσυνείδητα ἢ ἀσυνείδητα τὴ γνώμη τοῦ Maurice Barrès, ποὺ κι' αὐτός, ὅπως καὶ ἄλλοι συντηρητικοὶ διανοσούμενοι τῆς ἐποχῆς, δίνει ἐξαιρετικὴ θέσση στὸ «μεγάλον συγγραφέα Ρενάν»¹.

* * *

Σχετικὰ μὲ τὴν ἰδεολογικὴ μεταστροφὴ τοῦ Ψυχάρη, δὲ ἢ ἀπρεπε ὁ μελετητὴς νὰ ἀγνοήσῃ μερικὰ γεγονότα σημαντικὰ, ποὺ εἶχαν ἀναμφισβήτητη ἐπίδραση στὸν ἰδεολογικὸν του κόσμον. Καὶ πρῶτα - πρῶτα τὸ μεγάλο γεγονός τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου δὲν εἶναι ἀσήμαντον ὅτι βρίσκει τὸν Ψυχάρη στὴν ἡλικίαν τῶν ἐξήντα χρόνων, μιὰν ἡλικίαν πρόσφορον, γιὰ ἀναθεωρήσεις ἰδεολογικὰς, ποὺ μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ συντηρητικώτερα συμπεράσματα. Ἐπειτα δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε ὅτι τὸ συνταρακτικὸν γεγονός τοῦ πολέμου σκληρὰ ἐπληξε τὸν Ψυχάρη καὶ στὴν ἴδια τὴν οἰκογενειακὴν του ζωὴν. Γιατὶ νομίζω ὅτι βαθιὰ ἐπηρέασε τὸν Ψυχάρη ὁ χαμὸς τῶν παιδιῶν του στὸν πόλεμον ἐκεῖνον, καὶ μάλιστα τοῦ Ἑρνέστου, ποὺ ἡ προσωπικότητά του ἀσκοῦσε πάντα ἀπάνω στὸν Ψυχάρη μιὰν ἰδιαιτέραν γοητεία. Ἵστερα δὲν εἶναι καθόλου ἀσήμαντον τὸ ὅτι ὁ ἀγαπημένος αὐτοῦ γιὸς τοῦ Ψυχάρη, ποὺ τώρα τὸν ἔχανε ὁ πατέρας του, ἀπὸ καιρὸ εἶχε ἀσπαστὴν ἰδέαν ἐντελῶς διαφορετικὰς ἀπὸ τὴς ὡς τώρα ἰδέας τοῦ Ψυχάρη. Καὶ συναίσθηματικὰ ἐπομένως ὁ χαμὸς τοῦ Ἑρνέστου ὀδηγοῦσε τὸν Ψυχάρη σὲ κάποια συμπάθεια πρὸς τὴς ἰδέας, στὴς ὁποῖας ὁ ἀγαπημένος του γιὸς ἐπίστευε.

* * *

Ὁ Ψυχάρης στάθηκε παντοῦ καὶ πάντα ὁ ἀγωνιστὴς ἕνας ἀγωνιστὴς μάλιστα μὲ βαθύ τὸ αἶσθημα τῆς πραγματικότητος. Ὅπως συχνὰ τὸ διακήρυξε, ἐνωθε τὸν ἑαυτὸν καὶ Γάλλο καὶ Ἑλληνα συνάμα. Σὰ Γάλλος δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ αἰσθάνεται δικὰ του τὰ γαλλικὰ πνευματικὰ ζητήματα. Σὰν Ἑλληνας εἶχε τὴν ἰκανότητα, ἔστω καὶ ἀπὸ μακρῶν, νὰ ζῆ τὴν ἰδιότυπὴν ἑλληνικὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα, νὰ αἰσθάνεται τὴς ἀνάγκας τῆς καὶ νὰ γίνεται κήρυκας τῶν ἀναγκῶν ἐκείνων, ποὺ τὴν ἰκανοποίησάν του ἀπαιτοῦσε ἡ νεοελληνικὴ πραγματικότητα.

¹ Maurice Barrès, Les Maîtres. σ. 309.

Πάντα δείχτηκε ή μαχητικότητα του στη διατύπωση και την υπεράσπιση των ιδεών του. Αυτό τον παρακίνησε στη Γαλλία να αναμιχτεί στην Υπόθεση Dreyfus, όπως δέκα χρόνια πρωτότερα στην Ελλάδα τον ώθησε στο κήρυγμα του δημοτικισμού και την προσπάθεια για ανανέωση της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Γιατί θα ήταν πλάνη να νομιστεί ότι ο Ψυχάρης μόνο για την Ελλάδα στάθηκε ο αγωνιστής διανοούμενος και ότι αντίθετα για τη Γαλλία υπήρξε ο αθέριτος επιστήμονας του έργαστηρίου. Αν στη Γαλλία ή θέση του σαν αγωνιστή δεν είναι περίοπτη, το ίδιο μέθαια οφείλεται στο γεγονός ότι δυνάμεις σαν του Ψυχάρη, δε στάθηκαν σπάνιες στη Γαλλία, αλλά και στο ότι εκεί δεν αναμιχτηκε ο Ψυχάρης σε ζητήματα τόσο ζωτικής σημασίας όσο το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα. Οποσδήποτε και στην Ελλάδα και στη Γαλλία ο Ψυχάρης, κατ' έξοχην αγωνιστής, αισθάνεται την πρωταρχική ανάγκη της ψυχής του να γίνεται πάντα κήρυκας των ιδεών του, γλωσσικών, ηρωικευτικών, κοινωνικών, είτε σε θεωρητικά δημοσιεύματα είτε σε λογοτεχνήματα ιδεολογικού περιεχομένου. Αλλά από ένα βαθύτερο ρεαλιστικό αίσθημα δεν ανακινεί με την πνευματική του δραστηριότητα τα ίδια ζητήματα στην Ελλάδα και στη Γαλλία. Στην Ελλάδα είναι πρό παντός ο γλωσσικός μεταρρυθμιστής, ενώ στη Γαλλία είναι: ο επιστήμονας πριν απ' όλα, αλλά και για φορά και ο κοινωνικός αγωνιστής.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ